

Lala Şahin Paşa ve Kirmasti (Mustafakemalpaşa) Lala Şahin Paşa Külliyesi Camisi (1348)*

Lala Şahin Pasha and Lala Şahin Pasha Mosque of 1348 in Bursa's Mustafakemalpaşa (Kirmasti) District

Sema Gündüz Küskü¹ , Elif Soydan²

* Bu makale, E. Soydan tarafından İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk-İslam Arkeolojisi Anabilim Dalı'nda, 2019 yılında, tamamlanan "Bani Olarak Lala Şahin Paşa ve Mimari Faaliyetleri" başlıklı Yüksek Lisans Tezinin düzeltilerek geliştirilmesiyle oluşturulmuştur (This article was derived from the 2019 master's thesis of the second author titled "As founder Lala Şahin Pasha's life and architectural works". It was conducted in İzmir Katip Celebi University, Graduate School of Social Sciences, Turkish-Islamic Archaeology Graduate Programme).

¹Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü, İzmir, Türkiye

²Bağımsız araştırmacı, İzmir, Türkiye

ORCID: S.G.K. 0000-0002-3703-7662;
E.S. 0000-0002-7660-9846

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Sema Gündüz Küskü,

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü, İzmir, Türkiye
E-posta: günduzsema@gmail.com

Başvuru/Submitted: 11.01.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 21.02.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 17.04.2023

Kabul/Accepted: 11.04.2023

Online Yayın/Published Online: 08.06.2023

Atıf/Citation: Gunduz Kusku, Sema & Soydan, Elif. "Lala Şahin Paşa ve Kirmasti (Mustafakemalpaşa) Lala Şahin Paşa Külliyesi Camisi (1348)". *Sanat Tarihi Yıllığı - Journal of Art History* 32(2023), 305-345. <https://doi.org/10.26650/sty.2023.1232583>

ÖZ

Günümüzde Bursa'ya bağlı bir ilçe olan Mustafakemalpaşa'nın Osmanlı dönemindeki adı Kirmasti'dir. Antik dönemden itibaren önemli bir yol güzergâhında bulunan Kirmasti 1336 yılında Orhan Gazi tarafından fethedilerek Osmanlı topraklarına katılmış ve fetihle katkıları bulunan Lala Şahin Paşa'ya mülk olarak verilmiştir. Lala Şahin Paşa'ya ait en önemli veri 1348 tarihli vakfiyesidir. Bu vakfiyeye göre Lala Şahin, Kirmasti'de cami ve zaviyeden oluşan bir külliye inşa ettirmiştir. Ölümünden sonra Paşa'nın türbesi de külliye bünyesine dahil edilmiştir. Külliye yapıları hakkında farklı görüşler dikkat çekse de, külliye yalnız türbe ve minaresiyle ayakta. Bu nedenle ilk olarak, Lala Şahin Paşa hakkındaki bilgi ve belgeler toplanarak, Paşa'nın baniliği ve külliye bünyesindeki yapıları konularına açıklık getirilmeye çalışılacaktır. Külliyein bulunduğu alanda, türbe ile minare arasında kalan kısımda Kirmasti Belediyesi tarafından 2016-2017 yıllarında bir kazı çalışması başlatılmış, bazı duvarlar ortaya çıkarılmış, fakat kazı tamamlanmamıştır. 2019 yılında alanda yapılan incelemeler sırasında büyük ölçüde otlar ve yer yer toprakla kaplanan bu duvar kalıntıları yerinde tespit edilmiş ve ölçüleri alınarak belgelenmiştir. Ortaya çıkarılan plan rölesi, bu kalıntıların külliyein günümüze ulaşamamış camisi hakkında önemli veriler sunduğunu göstermiştir. Bu nedenle çalışmanın diğer amacı, tespit edilen veriler doğrultusunda külliyein günümüze ulaşamamış camisinin konumu ve planı hakkında önerilerde bulunmaktır.

Anahtar kelimeler: Lala Şahin Paşa, Lala Şahin Paşa Camisi, Osmanlı Mimarisi, Kirmasti, Mustafakemalpaşa

ABSTRACT

The Mustafakemalpaşa district of Bursa is one of the cities in Türkiye that have been on an important travel route since ancient times. The city was conquered in 1336, joining Ottoman lands and being given as property to Lala Şahin Pasha, who'd contributed to the conquest. The most important data regarding Lala Şahin Pasha is his waqfiya dating to 1348. According to this waqfiya, Lala Şahin Pasha also had a complex consisting of a mosque and zawiya [lodges] built. After his death, Pasha's tomb was also added to the complex. Although attention is drawn to the different opinions that exist about which structures made up the complex, it currently only stands with its mausoleum and minaret. Therefore, this article will

first collect all information and documents about Lala Şahin Pasha and then attempt to clarify the issues regarding this Pasha's patronage and the structures within the complex. Mustafakemalpaşa Municipality started excavations in the area where the complex is located between the mausoleum and the minaret in 2015-2016 and unearthed some walls. However, the excavation was not completed. After the investigations this study performed in the area in 2019, traces of these walls, which had mostly been covered with grass and soil over time, were detected on the site and documented by taking measurements. The uncovered survey plan showed these ruins to present important data about the mosque of the complex that was unable to survive to the present. Therefore, another aim of the study is to make suggestions about the location and plan of the complex's mosque in line with the determined data.

Keywords: Lala Şahin Pasha, Lala Şahin Pasha Mosque, Ottoman Architecture, Kirmasti, Mustafakemalpaşa

EXTENDED ABSTRACT

Lala Şahin Pasha was one of the most important political-military personalities during the reign of Orhan Gazi (1324-1360). His first official task was to be appointed lala [high ranking man servant in charge of the sultan's son] to Orhan Gazi's son Murad. For this reason, he is referred to as Lala in the sources. Lala Şahin also served as vizier during this sultan's reign and was the first person to use Pasha as a recruited title within Ottoman state administration. Sultan Murad I (1360-1389) appointed Lala Şahin Pasha to be the Rumelian Grand Seigneur after the conquest of Edirne. For this reason, Lala Şahin Pasha also was the first person to be appointed grand seigneur outside of the members of the dynasty.

No inscription about Lala Şahin Pasha are known, with only information about his wakfiya from 1348 having survived to the present day. This wakfiya is seen to have first attributed to Lala Şahin Pasha the titles of great emir and emir of the world and religion. Interestingly, inscriptions about Orhan Gazi and Murad I as the sultans of the period also referred to them as great emirs. Albeit only in Lala's waqfiya, this preference indicates Lala Şahin to have been an important and powerful statesman who was able to share the same title as the sultans of the period. Another special use in Pasha's wakfiya was the phrase of kumandan [commandant]. Emphasizing Lala as being at the head of the armies, this phrase was similar to the title pasha and supports the idea that Lala Şahin had attained the rank of vizier before 1348. Lala Şahin was later appointed as the Lala Vizier during the Orhan period and as the Grand Seigneur Vizier during the reign of Murad I. Lala Şahin drew attention as the first person outside the dynasty to hold the most important duties of the period and has gone down in history as a strong personality who was able to declare this through his waqfiya.

Lala Şahin Pasha raised important structures during the reign of both the mentioned sultans. As pointed out in Pasha's waqfiya with the inscription "The mosque and lodges he built within the town of Kirmasti [the previous name of Mustafakemalpaşa district]", he clearly possessed a complex consisting of a mosque and lodges that had been built in Kirmasti, which had been given to him as property. The importance of this complex is in how it shows for the first time an Ottoman vizier's attempt at having such buildings in a settlement that had been given as property.

However, this most significant architectural activity in this complex is not what points to Lala Şahin Pasha's unique position during the period. Lala Şahin Pasha also raised two structures in

the capital Bursa, the first being the Lala Şahin Madrasa in the castle. Şahin Pasha had built when he was the Lala Vizier. Although only part of the building has survived to the present day, four of the other six madrasahs from before 1348 had been built by Sultan Orhan and the other two by his son Süleyman Pasha. Therefore, Lala Şahin Pasha was the first person to build a madrasah from outside the dynasty in the Ottoman Empire. Pasha's second structure in the capital of Bursa was an inn. Known as the Bezir [Demir] Inn, the existence of this structure could be learned from registry records. No definite information is found about under which sultan's reign the inn had been built, though it is located in the commercial center of Bursa that Sultan Orhan had created. The first of the three inns here was from Orhan Gazi, and the second was from Sultan Murad I. The third belonged to Lala Şahin Pasha, who again appears to have been the first person to build an inn in Bursa apart from the sultans. The fact that strong viziers would build inns in this region in the following periods apart from the sultans makes one think that Lala Şahin Pasha had pioneered the tradition. In this case, Lala Şahin Pasha's construction of madrasahs and inns in the capital Bursa alongside the sultans of the period, while also at points being able to be called Sultani, can be considered concrete indicators of his political power. When considering Lala Şahin Pasha's positions at the state level, he can be accepted to have raised his madrasah at the peak of his power after reaching the position of Lala Vizier, while the inn was constructed during his duty as Grand Seigneur Vizier.

Only the minaret and shrine have survived from Lala Şahin Pasha's complex in Mustafakemalpaşa. Mustafakemalpaşa Municipality began excavation work in the area where these two structures are located in 2015-2017 and unearthed some walls, but the excavation was not completed. After this study performed investigations in 2019, it detected the 50-60 cm high walls that had largely been covered with grass and soil over time on the site and documented them while taking measurements. The survey plan showed the remains to present important data about the mosque of the complex, which hadn't survived to the present. The walls unearthed in the excavation site, which are shown in red on the survey plan, established a direct connection between the tomb and the minaret in the first stage. According to these walls, the mosque is located between the tomb and the minaret and adjacent to these two structures; it was positioned so as to expand toward the river. Moreover, these walls are the clearest data regarding the building plan that this study believes to be a mosque. In line with these data, a rectangular harim is understood to have existed in the north-south direction, with the mosque having a three-section portico arrangement in the east. It was probably covered with a flat wooden ceiling placed on the rectangular harim walls, which measured 13 x 10 m. The east section of the harim had a portico arrangement with wooden ceilings and a broken sloped roof. The southern unit of the portico was designed as an entrance to the shrine, with the other two units opening outward with arches. In this case, the arched facade design on the eastern facade of the tomb is understood to have continued along the eastern facade of the last congregation place. However, the arches on the tomb facade are smaller, while the arches on the portico facade are larger. Importance was had in having the eaves line up in the form of a small belt array in line with the tomb facade eaves, continuing on the portico facade eave line.

Giriş

Günümüzde Bursa'ya bağlı bir ilçe olan Mustafakemalpaşa'nın Osmanlı dönemindeki adı Kirmasti'dir¹. Antik dönemden itibaren önemli bir yol güzergâhında bulunan kent, Kirmasti Suyu/Mustafakemalpaşa Çayı olarak adlandırılan akarsuyun iki yakasına kurulmuştur². Kirmasti 1336 yılında Orhan Gazi tarafından fethedilerek Osmanlı topraklarına katılmış ve fetihle katkıları bulunan Lala Şahin Paşa'ya mülk olarak verilmiştir³. Osmanlıdaki ilk idari yapının Kirmasti'de tesis edildiği kabul edilir⁴. Hatta Osmanlı'nın ilk arşivinin Kirmasti'de kurulmuş olması nedeniyle, Kirmasti'nin Osmanlı bürokrasisinin oluşumunda çok önemli bir yere sahip olduğu da bu kent için ileri sürülen bir diğer görüştür⁵. Lala Şahin Paşa ise Kirmasti'nin Osmanlı dönemindeki ilk yöneticisi ve kentte imar faaliyetlerini başlatan kişisidir⁶. Lala Şahin Paşa ve yapılarına ait en önemli veri 749 H. /1348 M. tarihli vakfiyesidir. Bu vakfiyeye göre Lala Şahin, Kirmasti'de cami ve zaviyeden oluşan bir külliye inşa ettirmiştir⁷. Ölümünden sonra Paşa'nın türbesi de külliye bünyesine dâhil edilir. Bu külliye dışında Kirmasti'de bir köprü ile bir hamamın Lala Şahin baniliğinde inşa edildiği, ancak bu yapıların günümüze ulaşmadığı anlaşılır. Külliye yapıları hakkında farklı görüşler dikkat çekse de, külliye yalnız türbe ve minaresiyle ayaktadır. Bu nedenle çalışmada ilk olarak, Lala Şahin Paşa hakkındaki bilgiler toplanarak, baniliği ve külliye bünyesindeki yapıları konularına açıklık getirilmeye çalışılacaktır. Külliye bulunduğu alanda, türbe ile minare arasında kalan kısımda Mustafakemalpaşa Belediyesi tarafından 2015-2016 yıllarında bir kazı çalışması başlatılmış, bazı duvarlar ortaya çıkarılmış, fakat kazı tamamlanmamıştır. 2019 yılında alanda yapılan incelemeler sırasında büyük ölçüde otlar ve yer yer toprakla kaplanan bu duvar kalıntıları yerinde tespit edilmiş ve ölçüleri alınarak belgelenmiştir. Ortaya çıkarılan plan rölovesi, bu kalıntıların külliye günümüze ulaşmamış camisi hakkında önemli veriler sunduğunu göstermiştir. Bu nedenle çalışmanın diğer amacı, tespit edilen veriler doğrultusunda külliye günümüze gelemeyen camisinin konumu ile planı hakkında önerilerde bulunmaktır.

- 1 Kirmasti sözcüğünün, Rumca "Uçurumlu Yer" anlamına gelen Kremastre'den geldiğini tahmin edilmektedir. Raif Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi* (Bursa: Bursa Ticaret Odası Yayınları, 1996), 202. Aşıkpaşazade, Orhan Bey, Kirmasti'yi ele geçirmek için sefer yaptığı sırada, kentin yöneticisinin Kalemestorya adında bir kadın olduğunu yazıyor. Aşıkpaşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, haz. Kemal Yavuz, M. A. Yektasaraç (İstanbul: 2003), 103.
- 2 Doğan Yavaş, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mustafakemalpaşa'da İmar Faaliyetleri," *Uluslararası III. Mustafakemalpaşa Sempozyumu I, (13-15 Mayıs 2016)*, ed. S. Sevim, M. Eren, M. Çubukçu, H. Ersöz, Mustafakemalpaşa Belediyesi, (Bursa: 2016), 13-22
- 3 Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri* (İstanbul: Millet Yayınları, 1985), 212.
- 4 Yavaş, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mustafakemalpaşa'da İmar Faaliyetleri," 14.
- 5 Araştırmacı Yılmaz, Osmanlı'nın ilk arşivinin (vakfiye ve kayıt defterlerinin) asıllarının Bursa'da, suretlerinin ise Kirmasti'de korunduğunu ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakan Yılmaz, "Osmanlı Bürokrasi Tarihinin İlk ve En Önemli Müesseselerinden Biri Orhan Gazi Tarafından Kirmasti'de Kurulan İlk Osmanlı Arşivi," *Uluslararası III. Mustafakemalpaşa Sempozyumu I, (13-15 Mayıs 2016)*, ed. S. Sevim, M. Eren, M. Çubukçu, H. Ersöz (Bursa: Mustafakemalpaşa Belediyesi, 2016), 369-389.
- 6 Yavaş, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mustafakemalpaşa'da İmar Faaliyetleri," 15-22.
- 7 Vakfiye metni için bkz. Sezai Sevim ve Hasan Basri Öcalan, "Lala Şahin Paşa Vakfiyesi," *Osmanlı Kuruluş Dönemi Bursa Vakfiyeleri*, (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları 2010a), 26-32.

Lala Şahin Paşa

Lala Şahin Paşa'nın 1348 tarihli vakfiyesinde baba adı Abdülmüîn olarak geçer⁸. Abdülmüîn ismi, babasının Hıristiyan iken Müslüman olduğunu veya Lala Şahin'in küçük yaşta devşirilerek Müslüman terbiyesiyle yetiştirildiğini düşündürmüştür⁹.

Abdülmüîn olan baba isminin bilinmesine karşın, 1393 tarihli vakfiyesi bulunan Şahin Lala bin İzzeddin ile Lala Şahin'in aynı kişi olduğu önerilmiş, hatta Bolu sancağı Evkaf defterinde adı Umur Bey oğlu Şahin Bey şeklinde geçen kişinin de Lala Şahin Paşa olduğu ileri sürülmüştür¹⁰. Ancak Lala Şahin Paşa, 1387 tarihinde gerçekleştirilen Karamanoğlu Seferinde bulunmaması nedeniyle, 1387 öncesi vefat etmiş olmalıdır¹¹. Ahmet Refik, Paşa'nın Niş seferi esnasında vefat ettiğini söyler¹². Özcan ise Paşa'nın ölümü, Niş fethinden hemen sonra, 1386 baharındaki Karaman seferinden önce olmalı diyerek bu görüşleri toparlar¹³. Aşıkpaşazade'de Lala Şahin ölünce yerine gelen Kara Temür Paşa'nın 1385 yılında Manastır üzerinden Selanik'e giderek fetihlerde bulunduğu anlatılır¹⁴. Hoca Sadeddin ise Karamanoğlu seferi öncesinde Sofya üzerine yapılan akınları anlatırken, "*Lala Şahin zamanından beri...*" diyerek Lala Şahin'in Karaman seferi öncesinde ölmüş olduğunu ifade etmiş olur¹⁵. Tüm bu verilerden de Lala Şahin Paşa'nın 1385 yılı veya hemen öncesinde ölmüş olduğu anlaşılır. Mehmed Süreyya ise bu tarihi 1370/71 yılına kadar indirir¹⁶. Nitekim hiçbir dönem kaynağında I. Bayezid (1389-1402) dönemi içerisinde Şahin Paşa adına rastlanmaz. Öyle anlaşılıyor ki ölüm tarihi kesin olarak söylenemese de, I. Bayezid'in tahta çıktığı 1389 tarihinde Şahin Paşa artık hayatta değildir. O halde, 1393 tarihli vakfiyenin sahibi olan Şahin Lala bin İzzeddin ile Lala Şahin Paşa'nın aynı kişi olma ihtimali yoktur, Umur Bey oğlu Şahin Bey isminde de olduğu üzere farklı baba isimleri de bu durumun belgesidir¹⁷.

8 Sevim ve Öcalan, "Lala Şahin Paşa Vakfiyesi," 27.

9 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar," *Osmanlı Tarihi I*, 8. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), 572.

10 Vedat Turgut, "Vakıf Belgeleri Işığında Umur Bey ve Lala Şahin Paşa'nın Menşei ve Osmanlılar ile İttifakı'na Dair," *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* XLII (2016): 11.

11 Uzunçarşılı, "Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar," 573.

12 Ahmet Refik, *Meşhur Osmanlı Kumandanları*, haz. Yaşar Çalışkan (İstanbul: 2013), 57-58. Niş 1386 yılında, 25 gün süren bir kuşatmanın ardından ele geçirilmiştir. Machiel Kiel, "Niş," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 33 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2007), 147.

13 Abdülkadir Özcan, "Lala Şahin Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2003), 77.

14 Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, haz. Kemal Yavuz, M. A. Yektasaraç, (İstanbul: K Kitaplığı, 2003), 123.

15 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü'î Tevarih I*, çev. İ. Parmaksızoğlu (Eskişehir: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 158.

16 Süreyya Mehmet, *Sicill-i Osmani 5*, haz. N. Akbayar; Ak. S. A. Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1562.

17 Nitekim İ. H. Uzunçarşılı, "*Bu Şahin Lala ile Bolu'nun Alpago Köyü'nde 795 H. tarihli zaviye vakfeden Şahin Lala bin İzzeddin'i karıştırmamalıdır*" diyerek, bu iki ismin farklı kişiler olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Uzunçarşılı, "Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar," 572.

Paşa, vakfiyesinde kendisini “*Şahin Lala Paşa*” ismiyle anmıştır¹⁸. Oruç Bey ise “*Adı Lûlû Şâhîn dirlerdi.*” diyerek tanıttığı Lala Şahin’i, Lala Şâhîn, Lûlû Şâhîn, Lü’lü Şâhîn veya Lûlû Lala Şâhîn olarak dile getirir¹⁹. Paşa’nın vakfiyesi de dâhil diğer hiçbir dönem kaynağında Lü’lü isminin geçmemesi, Oruç Bey’in inci anlamına gelen Lü’lü kelimesini Şahin Paşa’yı olumlamak adına kullandığı düşüncesini akla getirir²⁰. İkinci bir düşünce ise Lü’lü isimli dönemin bir diğer paşası ile Lala Şahin’in karıştırılmış olabileceği yönündedir²¹.

Lala Şahin Paşa, Orhan Gazi (1324-1360) döneminin en önemli siyasi-askeri kişiliklerinden birisidir. İlk resmi görevi, Orhan Gazi’nin oğlu Murad’a lala olarak tayin edilmesidir. Bu sebeple kaynaklarda *Lala* unvanıyla anılmıştır²². Bu sultan döneminde aynı zamanda vezir makamına da oturan Lala Şahin, Osmanlı devlet yönetiminde devşirme kökenli *Paşa* unvanı kullanan ilk kişidir²³. Paşa unvanının yalnız vezir mertebesine getirilmiş kişilerin kullanabildiği ilkesinden yola çıkarsak Lala Şahin’in *Paşa* unvanını kullandığı 1348 tarihli vakfiyesi öncesinde vezirlik makamına getirilmiş olduğu kabul edilebilir²⁴.

Lala Şahin aynı zamanda hanedan üyeleri dışında beylerbeyi olarak göreve getirilen ilk kişidir²⁵. Sultan I. Murad (1360-1389), Edirne fethinin ardından Lala Şahin Paşa’yı Rumeli Beylerbeyi olarak görevlendirir²⁶. Hoca Sadettin Efendi, Lala Şahin’in beylerbeyi olmasını “*Ama sultan Murad Gazi’nin delikanlılık yaşına ulaşmış bir oğlu bulunmadığından, en kıdemli beylerden ve yüce saltanatın temel direklerinden olan Lala Şahin Bey, asker ve ordunun tertibi, savaş gereklerinin sağlanması için onun izzetli bakışlarında parlamış ve öteki beylerden üstün tutularak beylerbeylik göreviyle onun başa geçmesi yerinde görülmüştür*” şeklinde açıklar²⁷. Bu açıklama, Şahin Paşa’nın hanedan üyeleri dışında bilinen ilk beylerbeyi olduğunu da belgeler

18 Sevim ve Öcalan, “Lala Şahin Paşa Vakfiyesi,” 27.

19 Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarihi, Osmanlı Tarihi 1288-1502*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: 2008), 22-28.

20 “Parlak inci” anlamında gelen “Lü’lü-i Lâlâ” kullanımı, Oruç Bey’in Lala Şahin Paşa’yı övmüş olduğu düşüncesini destekler. İnci anlamına gelen “Lü’lü” kelimesi için bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, haz. A.S. Güneşal, Aydın (Ankara: Kitabevi Yayınları, 2002), 555.

21 Ankara Alaeddin Camisi’ndeki “Lü’lü Paşa” ismini veren 1362 tarihli kitabe için bkz. Ali Boran, *Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescitleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001), 53. Kepecioğlu, kaynak göstermeksizin Lala Şahin’in “Şehabeddin Lala Şahin Paşa” olarak da zikredildiğini ifade etmiştir. Kamil Kepecioğlu, “Lala Şahin Paşa,” *Bursa Kütüğü 4*, haz. H. Algül, O. Çetin, M. Hızlı, M. Kara, A. Yediyıldız (Bursa: Bursa Kitaplığı, 2010), 141.

22 Aşık Paşazade, *Osmanoğulları’nın Tarihi*, 112; Neşri Mehmed, *Kitab-ı Cihan-nüma, Neşri Tarihi I*, haz. F. R. Unat ve M. A. Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 199; Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarihi*, 22-23; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü’l Tevarih I*, 112; Solakzade Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solakzade Tarihi I*, haz. V. Çabuk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 44-45.

23 Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I (1243-1453)* (Ankara: Barış Yayınevi, 1999), 310-311.

24 Vezir, paşa unvanları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I (1243-1453)*, 309-318.

25 Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi, Resimli- Haritalı*, C. I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010), 103; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. I, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 38.

26 Aşık Paşazade, *Osmanoğulları’nın Tarihi*, 113-114; Mehmed, *Kitab-ı Cihan-nüma, Neşri Tarihi I*, 199; Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarihi*, 25.

27 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü’l Tevarih I*, 112.

niteliktedir²⁸. Bizans tarihçisi Ostrogorsky, Lala Şahin'in ilk Rumeli Beylerbeyi sıfatıyla Filibe'ye yerleşmesini, 1363 yılı civarı olarak tarihlendirir²⁹. Ölümüne kadar bu görevde kaldığı da Aşıkpaşazade'nin “Şahin Lala ölünce, beylerbeyiliğin Kara Temür Paşaya verildiğini, onun neler yaptığını...” şeklindeki ifadesinden anlaşılır³⁰.

Günümüze ulaşmış kitabesi bulunmayan Lala Şahin Paşa vakfiyesinde kendisine “...büyük emir, düzeni sağlayan, Müslümanları tehlikelerden kurtaran, haşmet ve vakarlı, ülkeler ve kaleler fatihi, meskun yeryüzünde kafirleri kahreden; devlet, dünya ve dinin emiri, kumandanı...” sıfatlarını yakıştırmıştır³¹. Genellikle vakfiyelerde daha abartılı unvanların tercih edildiği bilinse de, bu tanıtımdaki *büyük emir* ifadesi önemlidir. İlginçtir ki dönem sultanları Orhan Gazi ile I. Murad, her ne kadar vakfiyelerinde *sultan* olarak tanıtılmış olsalar da, mevcut kitabelerinde *büyük emir* şeklinde anılmışlardır³². Öyle anlaşılıyor ki Lala Şahin, dönem sultanları ile aynı sıfatı paylaşabilecek kadar önemli ve güçlü bir devlet adamıdır³³. Bu nedenle Hoca Sadettin'in “...yüce saltanatın temel direklerinden olan Lala Şahin Bey” şeklindeki tanımlaması daha bir anlam kazanır³⁴. Lala Paşa'nın vakfiyesindeki bir diğer önemli tercihi ise *kumandan* ibaresidir. Orduların başında bulunduğunu vurgulayan bu tercih, tıpkı Paşa sıfatı gibi, Lala Şahin'in 1348 öncesinde vezir mertebesine getirilmiş olduğu düşüncesini destekler. Şahin Paşa'nın bir Bizans tarihçisi gözünde de *usta bir kumandan* olarak yer edinmesi, vakfiyesindeki gösterişli sıfatlarının ardında yatan güçlü askeri kişiliğinin bir diğer göstergesidir³⁵. O halde hanedan dışından bir kişi olarak Lala Şahin, Orhan Gazi döneminde *Lala-Vezir*, I. Murad döneminde ise *Beylerbeyi-Vezir* olarak dönemin en önemli görevlerinde bulunan ve vakfiyesiyle de bunu ilan edebilen güçlü bir kişilik olarak tarihe geçer.

28 Bununla birlikte, Ankara Alaeddin Camisine ait 1362 tarihli bir onarım kitabesinde adı geçen Lülü Paşa'nın, Sultan Orhan döneminde Ankara valisi olduğunun anlaşılması nedeniyle Akdağ bu kişinin Osmanlı'nın devşirme kökenli ilk beylerbeyi olabileceğine de dikkat çeker. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I (1243-1453)*, 312.

29 George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 494.

30 Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 123.

31 Sevim ve Öcalan, “Lala Şahin Paşa Vakfiyesi,” 27.

32 Orhan Bey'e ait sıfatlar, Bursa Şehadet Camisi'nde bulunan 1337 tarihli kitabesinde “...büyük ve yüce emir, din için savaşan gazilerin sultanı, gazi oğlu gazi, dinin, devletin ve alevinin cesuru, zamanın pehlivanı...” Abdülhamit Tüfekçioğlu, *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2001), 23. 761/1359 tarihli vakfiyesinde ise “İşte o en adaletli, büyük, mükemmel, en keremli sultan, devrin sultanlarının sultanı...” şeklindedir. Sezai Sevim ve Hasan Basri Öcalan, “Sultan Orhan Vakfiyesi,” *Osmanlı Kuruluş Dönemi Bursa Vakfiyeleri* (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2010b), 37. Sultan I. Murad'a ait sıfatlar ise, Tuzla'daki camisinde bulunan kitabesinde “Büyük emir, din için savaşan ve onu koruyan, İslam ve Müslümanların gururu...” Tüfekçioğlu, *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*, 35, 787/1385 tarihli vakfiyesinde “...büyük emir, Arap ve Acem Memleketlerinin meliki, sultan oğlu sultan...” şeklindedir. M. Tayyip Gökbilgin, “Murat I. Tesisleri ve Bursa İmaret Vakfiyesi,” *Türkiye Mecmuası X*, (1953): 220.

33 Osmanlı'nın erken döneminde “emir” unvanının kullanımı hakkında bkz. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I (1243-1453)*, 203-206.

34 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü'ü Tevarih I*, 112.

35 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 506. Ostrogorsky, Evrenos Bey'i de büyük kumandan olarak tanıtmaktadır. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 494.

Lala Şahin Paşa, Lala-Vezir ve Beylerbeyi-Vezir olarak görev yaptığı her iki sultan döneminde de önemli yapılar ayağa kaldırmıştır. Paşa'nın vakfiyesinde "...*Kirmasti kasabası dâhilinde inşa eylediği cami ve zaviye.*" şeklinde işaret edildiği üzere, kendisine mülk olarak verilen Kirmasti'de cami ve zaviyeden oluşan bir külliye inşa ettirmiş olduğunu açıklar³⁶. Bu külliyenin önemi, ilk kez bir Osmanlı vezirinin kendisine mülk olarak verilen yerleşimde böyle bir imar girişiminde bulunmuş olmasıdır. Ancak Paşa'nın dönem içerisindeki özel konumuna işaret eden en önemli mimari faaliyeti külliyesi değildir. İlginçtir ki Şahin Paşa başkent Bursa'da medrese ve han olmak üzere farklı türde iki yapı ayağa kaldırmıştır. Bu yapılardan ilki, Şahin Paşa'nın lala-vezir olduğu dönemde yaptırılan Bursa'daki Lala Şahin Medresesi'dir. İnşa tarihi kesin olarak bilinmeyen yapı, bir rivayete göre İznik'in fethi sırasında elde edilen ganimetle 1339'lu yıllarda inşa edilmiştir³⁷. Medrese, vakfiyede "*Sınırlarını ve niteliklerini belirtmeye muhtaç olmayan Bursa Kale'sinde inşa etmiş olduğu medrese...*" şeklinde belgelenmiştir. Bu ifadeye dikkat çeken "konum" vurgusu oldukça anlamlıdır. Bilindiği üzere Orhan Gazi külliyesini sur dışına yaptırmış olmasına karşın, Osmanlı Beyliği'nin ilk medresesini sur içerisinde ayağa kaldırmıştır³⁸. Olasılıkla dönemin ikinci medresesi de Lala Şahin Paşa tarafından yine sur içerisine inşa edilmiştir. Üstelik bu yapı için, sur içinde kalenin kente açılan Saltanat Kapısı'nın hemen yakınında, bir anlamda da sultani bölge olarak tanımlayabileceğimiz bir alan seçilmiştir. Bu kapıdan girenlerin hemen ilk karşılaştıkları yapının bir lala-vezire ait olması, Paşa'nın nüfuzunun en önemli göstergelerinden biri olmalıdır. Kapalı avlulu plan şemasıyla dönem örneklerinden farklılaşan bu yapının medrese olması ayrıca önemlidir. Hepsi günümüze ulaşmamış olsa da, 1348 yılı öncesine ait diğer altı medreseden dördü Orhan Gazi, ikisi ise oğlu Süleyman Paşa tarafından inşa edilmiştir³⁹. O halde hanedan dışından medrese inşa ettiren ilk kişi Lala Şahin Paşa'dır. Üstelik bu medrese başkent Bursa'da, sur içerisinde ve saraya oldukça yakın bir konumda bina edilmiştir.

Paşa'nın başkent Bursa'daki ikinci yapısı ise bir handır. Bezir/Demir Hanı olarak bilinen, ancak günümüze ulaşmayan bu yapının varlığı ve Lala Şahin Paşa'ya ait olduğu sicil kayıtlarından anlaşılır⁴⁰. Ayverdi bu hanın Kirmasti'deki külliye gelir olarak yapıldığını

36 Sevim ve Öcalan, "Lala Şahin Paşa Vakfiyesi," 27. Külliye bünyesindeki yapılar "Lala Şahin Paşa Külliyesi"ne Dahil Edilen Yapılar" başlığı altında değerlendirilecektir.

37 Özcan, "Lala Şahin Paşa," 77.

38 Manastır Medresesi de denilen bu medrese hakkında bir veri olarak değerlendirilebilecek pencere ve ocak nişlerinin hala görülebildiği bir duvar kalıntısı Bursa'da Osman ve Orhan Gazi türbelerinin hemen yakınında bulunmaktadır. Bu yapı hakkında bilgi için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei. Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri. Ertuğrul, Osman, Orhan Gaziler, Hüdavendigar ve Yıldırım Bayezid 630-805(1230-1402) I* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları 1989), 93-94, Suna Çağaptay, "Devşirilen Başkent: Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa'ya Yeniden Bakmak," *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, ed. Y. Özbek, A. Budak (Konya: Litera-Türk 2020), 34-35.

39 Sultan Orhan dönemi yapıları hakkında bkz. Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 21-216; Hasan Yılmazyaşar, "Orhan Gazi Dönemi'nde İznik Kenti ve Mimarisi" (Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2003), Tablo 1-2.

40 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 95.

ifade eder⁴¹. Paşa'nın vakfiyesinde handan bahsedilmemesi bu yapının 1348 sonrasında ayağa kaldırılmış olduğunu belgeler. Ancak hanın hangi sultan döneminde inşa edildiği konusunda kesin bir bilgi yoktur. Han, Bursa'nın Sultan Orhan tarafından oluşturulan ticaret merkezinde konumlandırılmıştır. Buradaki, varlığı bilinen üç handan ilki Orhan Gazi'ye, ikincisi sultan I. Murad'a, üçüncüsü ise Lala Şahin Paşa'ya aittir. Öyle anlaşılıyor ki Şahin Paşa, hangi sultan dönemine ait olursa olsun, sultanlar dışında Bursa'da han inşa ettiren ilk kişidir⁴². Üstelik medresesinde de vurgulandığı üzere, bu hanın başkent Bursa'da ve sultanlar tarafından belirlenen kentin ticaret merkezinde yer alması önemlidir. Sonraki dönemlerde sultanlar dışında güçlü vezirlerin de bu bölgede hanlar inşa ettirecek olması, Lala Şahin'in böyle bir geleneğe öncülük ettiği izlenimini uyandırır. Bu durumda, Lala Şahin Paşa'nın dönem sultanları ile birlikte başkent Bursa'da, üstelik *sultani* denilebilecek noktalarda, medrese ve han inşa ettirmesi siyasi gücünün somut göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Şahin Paşa'nın devlet kademesindeki konumları göz önünde bulundurulduğunda, medresesini Lala-Vezir, hanını ise Vezir-Beylerbeyi konumuna geldikten sonra, gücünün doruğunda ayağa kaldırmış olduğu kabul edilebilir. Bu yapılar dışında Paşa'nın Bursa'da bir de mescid inşa ettirdiği, Ayverdi'nin işaret ettiği bir sicil kaydından öğrenilir⁴³.

Lala Şahin Paşa'nın Filibe'nin fethi (1363) sonrasında Meriç Nehri üzerine bir köprü yaptırdığını dönem kaynakları dile getirir⁴⁴. Ancak Meriç nehri üzerindeki köprünün bu köprü olup olmadığı bilinmemektedir⁴⁵. Lala Şahin'in, günümüzde Bulgaristan'a bağlı olan Kazanlık'ta (Gül ovası) vefat ettiği ve buraya da kendisi için baldaken tarzda bir makam türbesi yaptırıldığı düşünülür⁴⁶.

Lala Şahin Paşa Külliyesi'ne Dahil Edilen Yapılar

Kirmasti Çayı'nın hemen kenarında ve şehre hâkim bir noktada yer alan külliye istinat duvarları ile güçlendirilen bir alan üzerine oturtulmuştur (G.1-2). Ayverdi, külliyenin kale içerisine inşa edildiğini vurgulamaktadır⁴⁷. Ancak tarihi kaynaklarda Kirmasti'deki bir kaleden bahsedilmemesi ve alanda bir sur kalıntısına rastlanılmaması önemlidir. Vakfiyede külliyenin yeri "...*Kirmasti kasabası dâhilinde*..." şeklinde dile getirilmiş ancak bir kale içi vurgusu yapılmamıştır. Aynı vakfiyede Lala Şahin Paşa'nın Bursa'daki Medresesi'nden söz edilirken

41 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 95.

42 I. Murad dönemi vezirlerinden Hayrettin Paşa'nın Serez'de bir kervansaray yaptırdığı öğrenilir. Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 355. Evrenos Bey için ise Gümölcine de bir kervansaray yaptırdığı rivayet edilir. Hasan Yilmazyaşar, "Bursa'dan Kosova'ya: Hüdavendigâr Dönemi (I. Murad) Osmanlı Mimarisi" (Doktora tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 2017), 354. Ancak günümüze ulaşmayan bu yapılarla başkent Bursa'nın ticaret merkezinde, sultan yapılarıyla birlikte yer alan bir hana aynı anlamın yüklenemeyeceği de aşikârdır.

43 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 57.

44 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü'î Tevârih I*, 122.

45 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 139.

46 Machiel Kiel, "Balkanlar'ın Osmanlı İmparatorluğu'yla Bütünleşmesi 1353-1453," *Türkiye Tarihi (1071-1453) Bizans'tan Türkiye'ye I*, ed. K. Fleet, çev. A. Özdamar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 204-205.

47 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 190.

ise “...*Bursa Kalesinde inşa etmiş olduğu...*” şeklinde sur içerisi özellikle belirtilmiştir⁴⁸. Bu farklılık ve sözü edilen tarihi veriler külliye kale içerisinde olmadığı düşüncesini destekler.

Daha önce de ifade edildiği üzere külliye ile ilgili en önemli kaynak 1348 tarihli Lala Şahin Paşa vakfiyesidir. Vakfiyede külliye, “...*Kirmasti kasabası dâhilinde inşa eylediği cami ve zaviye.*” şeklinde tanımlanmıştır⁴⁹. Bu cümle ile Şahin Paşa'nın Kirmasti'de cami ve zaviyeden oluşan bir külliye inşa ettirdiği açıkça dile getirilmiş olur. Vakfiyedeki ifadenin netliğine karşın, Ayverdi, vakfiyeye gönderme yaparak külliye camii, zaviye ve medrese olmak üzere 3 yapıdan oluştuğunu söyler⁵⁰. Özcan, külliye bünyesinde mescid, medrese, tekke, hamam, imaret ve türbe yapılarının bulunduğunu dile getirir⁵¹. Tuğlacı, cami, medrese, zaviye, hamam ve türbeden oluşan bir külliye olarak tanıtır⁵². Karakaya, bu yapıları cami, medrese ve türbe olarak sıralar⁵³. Yavaş, Lala Şahin'in Kirmasti'deki yapılarını cami, zaviye, köprü ve sağlığında hazırladığı türbesi diye tanıtır, ancak zaviyenin sonradan medreseye dönüştürülmüş olabileceğini özellikle vurgular⁵⁴. Yaşayanlar ise diğer yapılara değinmeden, varlığı tartışmalı olan medresenin külliye başından beri dahil olduğunu iddia eder⁵⁵. Bilindiği üzere külliye günümüze ulaşan yapılar sadece minare ve türbedir. Bu iki yapıya ek olarak külliye oturtulduğu alanı destekleyen istinat duvarlarına işaret eden bazı duvarların varlığından söz edilebilir. Bu durumda da öncelikle üzerinde durulması gereken vakfiyede dile getirilen ancak günümüze ulaşamayan cami ve zaviyesinin olası konumlarıdır. Sonrasında ise araştırmacılar tarafından külliye bünyesinde olduğu dile getirilen diğer yapılara açıklık kazandırılmaya çalışılacaktır.

Camiye yönelik en erken tarihli belge 1560 yılına aittir. Cami ve hamamın harap olduğu ve tamir edildiği şeklindeki bu belge, caminin bilinen ilk onarımıdır⁵⁶. Ayverdi'nin yayınladığı 1787 tarihli bir diğer belgeden ise istinat duvarlarıyla birlikte minare ve caminin büyük ölçüde harap olduğu öğrenilir. Aynı belge yeniden ayağa kaldırılacak olan caminin duvar kalınlıklarının 1,14 m, duvar yüksekliğinin 6,82 m olacak şekilde 12 pencere olarak yeniden inşa edildiğini söyler. Minarenin de tuğla olarak bu tarihte yenilendiği anlaşılır⁵⁷. Ancak 1823 yılında minare gövdesinin bir kez daha inşa edildiği, üzerindeki kitabesinden öğrenilir⁵⁸. 1823 yılında minare gövdesi yeniden inşa edilecek kadar hasar aldıysa, aynı tarihlerde caminin de belli oranda hasarlı olduğu, olasılıkla da bu tarihte minareyle birlikte caminin de onarım geçirdiği kabul

48 Sevim ve Öcalan, “Lala Şahin Paşa Vakfiyesi,” 27.

49 Sevim ve Öcalan, “Lala Şahin Paşa Vakfiyesi,” 27.

50 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei, 189-190*.

51 Özcan, “Lala Şahin Paşa,” 77.

52 Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri, 212*.

53 Enis Karakaya, “Lala Şahin Paşa Külliyesi,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.27, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2003), 78.

54 Yavaş, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mustafakemalpaşa'da İmar Faaliyetleri,” 14-16.

55 İsmail Yaşayanlar, “Kirmasti (Mustafakemalpaşa) Lala Şahin Paşa Medresesi,” *Bursa: Bursa Araştırmaları* 38, (2012a): 8.

56 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei, 190*.

57 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei, 190*.

58 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei, 190*.

edilebilir. İlginçtir ki Ayverdi, su taşkınlarından etkilendiği anlaşılan minarenin nehir kıyısından bugünkü konumuna taşındığını da dile getirir⁵⁹. 1861 ve 1879 yıllarında caminin tekrar elden geçirildiği yine belgeler aracılığıyla öğrenilir⁶⁰. Caminin bilinen son onarımına işaret eden belge ise 1915 tarihli'dir. Bu belgeden Kirmasti suyu taşkınlarının kentteki bazı yapılara zarar verdiği, caminin de bu taşkından nasibini aldığı ve onarım öncesinde yapının bir süre harap kalmış olduğu anlaşılır. Aynı belgeden cami ile birlikte taşkında ağır hasar alan istinat duvarının da bir kez daha onarıldığı öğrenilir⁶¹. Diğer yandan bu belge, caminin bir haziresi olduğunu da dile getirir⁶². Yazı karakteri nedeniyle 15. yüzyıla tarihlendirilen bir mezar taşının varlığı, hazirenin külliye'nin ilk dönemlerine şahitlik etmiş olduğunu düşündürür. Olasılıkla hazire de cami gibi su taşkınlarından nasibini almıştır. Nitekim Yavaş akarsu içerisindeki 15. yüzyıla ait mezar taşlarından bahsetmektedir⁶³.

Ayverdi, arşiv belgelerinin işaret ettiği caminin nehre yakın konumuna da vurgu yaparak, cami için türbeden bağımsız, ancak minareye nehir yönünden bitişik bir alanı işaret eder⁶⁴. Daha önce de belirtildiği üzere sözü edilen alanda, Kirmasti Belediyesi tarafından 2016-2017 yıllarında bir kazı çalışması başlatılmış, bazı duvarlar ortaya çıkarılmış, fakat kazı tamamlanmamıştır. 2019 yılında alanda yaptığımız incelemelerde büyük ölçüde otlar ve yer yer toprakla kaplanan, yaklaşık 50-60 cm yüksekliğindeki bu duvar caminin konumunu netleştirir (G.5). Daha sonra ayrıntılı değinileceği üzere, türbeden başlayarak minareye doğru uzanan bu duvarlar, nispeten Ayverdi'nin işaret ettiği üzere türbe ile minare arasında kalan alanda caminin olduğunu ve caminin türbeye bitişik tasarlandığını ortaya koyar (G.4-7)⁶⁵.

Vakfiyede, camiyle birlikte adı zikredilen zaviyenin görevlileri ile mutfak giderlerinden ayrıca bahsedilmektedir⁶⁶. Bahsi geçen bilgiler, külliye'ye ait bir zaviyenin varlığını kanıtlasa da, bu yapının külliye içerisindeki yeri konusunda bir bilgi bulunmaz. Yukarıda da ifade edildiği üzere, mevcut belgeler cami, minare ve istinat duvarlarının su taşkınlarından zarar görüp büyük hasarlar aldığını belirtmesine karşın, zaviye hakkında bilgi vermezler. Bu nedenle oldukça erken bir zamanda ortadan kalktığı anlaşılan zaviyenin konumu belirsiz kalır. Ancak günümüzde okul

59 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 190. Günümüzde minare kaidesinin statik açıdan bir güçlendirmeyi düşündüren ve bu nedenle de bizim "temel" olarak tanımladığımız bir alan üzerine oturtulmuş olması, minarenin kaidesiyle birlikte elden geçmiş olduğunun en belirgin verisidir.

60 İsmail Yaşayanlar, "19. Yüzyılda Kirmasti (Mustafakemalpaşa) Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu" (Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2012b), 33.

61 Yavaş, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mustafakemalpaşa'da İmar Faaliyetleri," 15-16.

62 Yavaş, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mustafakemalpaşa'da İmar Faaliyetleri," 16-17.

63 Yavaş, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mustafakemalpaşa'da İmar Faaliyetleri," 17.

64 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 191.

65 Türbenin Lala Şahin'in ölümü sonrasında camiye bitişik olarak yaptırıldığı düşüncesi, türbenin ele alındığı kısımda tartışılacaktır.

66 "Kiler sahibine yevmiye 1 dirhem, her yıl 2 müd buğday verilir... Vekilharca yevmiye 1 dirhem, yemek pişiren aşçıya ve zaviyede görevli kişiye günlük bir dirhem ve her yıl 2 müd buğday verilir..."; "Her gün et altını için 7 dirhem, her yıl sarf edilen tuz için 450 dirhem ve yemeğin iyi çıkması için gerekli levazımatı için soğan, sarımsak, biber ve sair için her yıl 1000 dirhem; pirinç ve un için her yıl 6 bin dirhem, her yıl ekmek için 30 müd un şartını koymuştur..." Sevim ve Öcalan, "Lala Şahin Paşa Vakfiyesi," 29-31.

binasının oturtulduğu ve Ayverdi'nin medresenin temeli olarak yorumladığı istinat duvarları, zaviyenin konumuna yönelik bir veri olarak değerlendirilebilir⁶⁷. Onarım belgelerinde cami ile birlikte istinat duvarlarından da söz edilmesi, bu duvarların erken dönemden itibaren var olduğunu düşündürür. Arazinin konumu da göz önünde bulundurulduğunda, Lala Şahin'in külliyesi için akarsu kıyısında, tepe noktada bir alan oluşturmuş olduğu anlaşılır (G.1, 2). Bu nedenle türbe doğu duvarının uzantısı şeklindeki bu duvar kalıntısında rastlanan üç sıra tuğla, bir sıra taş duvar örgüsünün okul istinat duvarının alt kısımlarında da görülmesi önemlidir (G.3). Paşa'nın Bursa'da inşa ettirmiş olduğu medresesindeki üç sıra tuğla, bir sıra taş duvar örgüsü ile de benzerlik gösteren sözü edilen iki duvar, Lala Şahin Paşa'nın akarsu kıyısındaki külliyesi için istinat duvarlarıyla güçlendirilen bir alan oluşturduğu iddiasını güçlendirir⁶⁸. Çaya paralel şekilde uzanan bu alanın güneyindeki bölümünde cami yer aldığına göre, bugün okulun bulunduğu kuzeyindeki bölümün zaviye için ayrılmış olduğu düşünülebilir. O halde, yeni bulgular ortaya çıkana kadar önerimiz, bu alana sırasıyla cami, minare ve zaviye yapıların yerleştirilmiş olduğudur.

Türbe ise istinat duvarlarıyla güçlendirilen bu mekanın güney ucunda yer alır (G.1). İnşa kitabesinin bulunmaması ve vakfiyede türbeden söz edilmemesi, türbe inşa tarihinin sorgulanmasına sebep olur⁶⁹. Karakaya, türbeyi 1348 öncesine yerleştirir⁷⁰. Bu durumda da Lala Şahin'in külliyesiyle birlikte kendi türbesini de inşa ettirmiş olması beklenir. Ancak Osmanlı'nın erken döneminde türbelerin genellikle kişilerin ölümü sonrasında oğulları tarafından inşa edildikleri bilinir. Vakfiyede de türbe bahsinin geçmediği düşünülürse türbenin Lala Şahin tarafından inşa ettirildiği düşüncesi pek sağlıklı görülmez. Bu nedenle türbe, Ayverdi'nin de

67 Medrese yorumu hakkında bkz. Ayverdi, *İstanbul'un Mi'ari Çağının Menşei*, 190.

68 Erken dönemde üç sıra tuğla-bir sıra taş şeklinde almalı duvar örgüsünün Osmanlı'nın erken döneminde en sık tercih edilen uygulama olması da, sözü edilen duvarların yapının en erken dönemlerine ait olabileceği önermesini destekler. Erken dönem duvar örgüsündeki tuğla sıraları için bkz. Soner Demir, "Erken Osmanlı Mimarisinde Tuğla Kullanımının Cepheler Üzerinden Değerlendirilmesi," *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, ed. Y. Özbek, A. Budak (Konya: Litera-Türk, 2020), 95-122.

69 R. Ousterhout, yapının düzgün taş-tuğla işçiliği, doğu penceresindeki bezemeli devşirme kemeri ile yine aynı cephesindeki yüzeysel nişleri nedeniyle Türbe'nin geç dönem bir Bizans Kilisesinden dönüştürüldüğünü ileri sürer. Robert Ousterhout, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture," *Muqarnas* 12 (1995): 58. Ancak cephelerin yüzeysel nişlerle hareketlendirilmesi, düzgün taş-tuğla almalı teknik ve güneş kursları gibi Bizans'la ilişki kurulan bazı tercihlerin Osmanlı'nın erken döneminde, birçok yapıda kullanıldığı ve hatta bir dönem özelliği olarak ortaya çıktığı bilinmektedir. Sema Gündüz Küskü, "Bursa Orhan Zaviyesinin Cephe Düzenlemeleri Ve Çevre Kültürlerle İlişkileri," *Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu* (8-10 Nisan 2011) (Bursa: Gaye Kitapevi, 2011), 536-538; Baha Tanman, "Erken Osmanlı Mimarisinde Üslup Etkileri," *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, ed. Y. Özbek, A. Budak (Konya: Litera-Türk, 2020), 352-353. Buna ek olarak, 70 numaralı dipnotta da işaret edildiği üzere, üç sıra tuğla-bir sıra taş şeklinde almalı duvar örgüsünün Osmanlı'nın erken döneminde en sık tercih edilen uygulama olması da Ousterhout'un kiliseden dönüştürülen türbe düşüncesini çürütür niteliktedir. Bununla birlikte, türbeden bahseden en erken tarihli kayıt 1787 tarihli bir onarım belgesidir. Bu onarımda yapıya yeni pencereler açılmış olduğu anlaşılır. Ayverdi bu pencerelerin batı cephesindeki yapıyla uyumlu olmayan iki küçük pencere olduğunu dile getirilir. Ayverdi, *İstanbul'un Mi'ari Çağının Menşei*, 190.

70 Karakaya, "Lala Şahin Paşa Külliyesi," 78.

vurguladığı üzere, Şahin Paşa'nın ölümünden sonra bina edilmiş olmalıdır⁷¹. Osmanlı türbelerini ele aldığı yayınında Daş, türbenin mimari özelliklerinin 13. yüzyılın sonlarına uygun olduğunu dile getirerek bu görüşü destekler⁷². Bu bağlamda Paşa'nın vakfiyesinde yer alan "...*Mütevelliliği kendisine, sonra büyük oğlu Mehmed Paşa'ya, sonra adı geçenin oğullarından Bali Bey'e, Hamza Bey'e sonra onun oğullarına...*" şeklindeki ifade anlam kazanır⁷³. Muhtemeldir ki vakfiyede adları geçen Şahin Paşa'nın üç oğlundan biri, olasılıkla büyük oğlu Mehmed Paşa babasının ölümü sonrasında külliyesine babasının türbesini eklemiştir⁷⁴.

Peki, araştırmacıların sözünü ettiği diğer yapılar (medrese-hamam-köprü) hangi sebeplerle külliye bünyesine dâhil edilmişlerdir? 1710 tarihli bir belge "*Kirmasti'devâki Şahin Lala Paşa Medresesi'nin halenmüderresi Mehmed Efendi ve ondan mukaddem müderreis olan Abdullah Efendi ve Ondan mukaddem müderreis Salih Mehmed Efendi...*" diyerek medresedeki görevli müderreislerin isimlerini vermektedir⁷⁵. Daha önce sözü edilen 1915 tarihli bir diğer belge ise "*Kirmasti kasabasından kâin Lala Şahin Cami-i Şerifi, medresesi, kasabanın vasatında cereyan iden derenin kenarında bulunduğu cihetle mezkûr dere duvar dibini oyarak iki kata kadar yıkmış...*" şeklinde medresenin dere kenarındaki konumu ve hasarı dile getirilmiştir⁷⁶. Bu iki belgeye dayanarak da araştırmacılar vakfiyede adı geçmese de külliye'nin bir medresesi bulunduğunu ve günümüze ulaşamayan bu yapının bugünkü Lala Şahin Paşa İlköğretim Okulu'nun bulunduğu yerde olabileceğini dile getirmektedirler⁷⁷. Sözü edilen bu iki belge, Kirmasti'de Lala Şahin adıyla anılan bir medresenin olduğunu belgelese de vakfiyede medreseden söz edilmemesi büyük bir soru işaretidir. Eğer Lala Şahin, 1348 öncesinde, külliye'nin diğer yapılarıyla birlikte bir medrese inşa ettirmiş yahut planlamış olsaydı bu yapının muhakkak ki vakfiyesinde geçmesi beklenirdi. Bu durum medresenin sonraki bir tarihte külliye bünyesine eklenmiş olma ihtimalini akla getirir.

Daha önce de vurgulandığı üzere, günümüze ulaşan belgelerin hiçbirinde zaviyeye yönelik bilgi bulunmaması yapının bir sebeple ortadan kalktığına işaret eder. Bu durumda da düşüncemiz; zaviye'nin inşasından bir süre sonra işlevini yitirdiği, belki de yıkıldığı, sonrasında medreseye dönüştürüldüğü yönündedir. Bu dönüştürme sonucunda zaviye'nin mimarisi ve belki de konumu değişmiştir. Kazı alanında, kuzey yönünde camiye bitişik olarak ortaya çıkarılan ve küçük boyutlu oldukları anlaşılan birbirine bitişik iki mekân kalıntısı, medrese odalarını hatırlatır

71 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 190.

72 Ertan Daş, *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri* (İstanbul: Gökkuşbe Yayınevi, 2007), 39.

73 Sevim ve Öcalan, "Lala Şahin Paşa Vakfiyesi," 31.

74 1455 tarihli Kirmasti Tahrir Defterinde, I. Murad'ın, Orhan Gazi'te ait olan Gemic Köyünü, Lala Şahin'in büyük oğlu Mehmed Paşa'ya mülk olarak verdiği, O'nun da zaviyesine vakfettiği kayıtlıdır. Ayrıca Kirmasti'de bulunan 28 dükkânın da bu vakfa ait olduğu yine aynı defterden öğrenilir. Bunun yanı sıra Mehmed Bey'in İznik'teki zaviyesinin vakfına ait Yenice Köyü de kayıtlar arasındadır. Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 239-240.

75 Yaşayanlar, "Kirmasti (Mustafakemalpaşa) Lala Şahin Paşa Medresesi," 8-9.

76 Yavaş, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mustafakemalpaşa'da İmar Faaliyetleri," 13-22.

77 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 189; Özcan, "Lala Şahin Paşa," 77; Karakaya, "Lala Şahin Paşa Külliyesi," 78; Yaşayanlar, "Kirmasti (Mustafakemalpaşa) Lala Şahin Paşa Medresesi," 8-9.

niteliktedir (G.7). 1915 tarihli belgenin cami ve medreseyi aynı anda büyük ölçüde etkileyen taşkından bahsetmesi de bu iki yapının özellikle geç dönemde birbirine çok yakın konumda olduklarını destekler. Ancak eldeki veriler daha kesin yorumlar yapmak için yeterli değildir.

Özcan tarafından külliye bünyesinde ele alınan Lala Şahin Paşa hamamının varlığına dair 1560 tarihli onarım belgesi dışında günümüzde hiçbir veri bulunmamaktadır. Ayverdi'nin sözünü ettiği “*Şahin Lala vakfından Bursa'daki dükkânlar yanmış Mihalic kazasına tabi Kirmasti kariyesinde cami, hamam dükkânlar harap olup bina ve tamire muhtaç olduğundan cümlesi 16300 akçe ile tamiri 9 Cemaziy'ül-ahir 967.*” şeklindeki bu belge Kirmasti'de Lala Şahin vakfında bir hamam olduğunu gösterir⁷⁸. Yukarıda da işaret edildiği gibi, Paşa'nın vakfiyesinde ne külliye dâhilinde ne de külliye vakıfları arasında hamam yapısına yönelik bir ibare geçmez. Ancak sözü edilen onarım belgesi 1560 yılı öncesinde Kirmasti'deki bir hamamın varlığını kanıtlar. Bu durumda önerimiz külliyenin yer aldığı istinat duvarı ile güçlendirilen alanda olmadığı anlaşılan bu hamamın muhtemeldir ki Lala Şahin tarafından 1348 sonrasında ihtiyaca binaen kentin merkezine inşa edilmiş olabileceği yönündedir⁷⁹.

Özcan tarafından külliye bünyesinde ele alınan köprü günümüze ulaşmamıştır⁸⁰. Kanımızca bu yapı hakkında ulaşılabilen tek bilgi Lala Şahin Paşa vakfiyesinde yer alır. Vakfiyede külliye vakfedilen mezarlar tanımlanırken “...Oradan da devam ederek, yol boyunca, beldenin yollarına varır. Oradan Kirmasti Geçidi diye bilinen nehrin köprüsünü keser, oradan da Dikilitaş denen taşta varır...” şeklindeki ifade Kirmasti çayının üzerinde olduğu anlaşılan köprüünün varlığını kesinleştirir⁸¹. Kirmasti Köprüsü olarak tanımlayacağımız bu köprü ne zaman yaptırılmış olabilir, banisinin Lala Şahin Paşa olma ihtimali var mıdır? Şu an için bu soruların cevabını kesin olarak vermek mümkün görülmesi de vakfiyede yer alan “...Gödel ve Ateri Köyleri, Yenice Köyü, Üçler Köyü ve arazileriyle beraber, sınırları belli mezarlarıyla beraber, Bursa sancağında bulunup çevresi, sınırları yazılı bulunan ve Tekfur köprüsü diye bilinen, sınırı Gerdeli Adasında sona eren akarsu boyunca devam eder...” şeklindeki bir diğer köprü bilgisi düşündürücüdür⁸². Burada adı geçen yapının özellikle “Tekfur Köprüsü” şeklinde vurgulanması *Kirmasti Geçidi diye bilinen nehrin köprüsü* ifadesindeki diğer köprüünün Türk dönemine ait olabileceğini düşündürür. Ancak bu köprüünün vakfiyede Lala Şahin Paşa'nın cami ve zaviye gibi vakıf bağladığı yapılar arasında yer almaması ve arazi tarif edilirken sadece bir sınır niteliğinde adının anılması konumuz özelinde anlamlıdır. Daha önce de işaret

78 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 190. Kirmasti'de günümüze ulaşan bir hamam olmamakla birlikte, Lala Şahin Paşa'nın külliyesinden dolayı adını alan mahallede, bir hamam bulunduğu ve uzun yıllar bu hamamın kasaba halkına hizmet verdiği, ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru da harap bir halde olduğu bilinir. Yavaş, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mustafakemalpaşa'da İmar Faaliyetleri,” 13-22. 1920'li yıllara ait bir fotoğraf ise Kirmasti'nin merkezinde yer alan bir hamamın varlığını belgeler.

79 Ancak 1455 tarihli Kirmasti Tahrir Defterinin günümüze ulaşan kısmında Kirmasti'de, Lala Şahin veya Oğlu Mehmed Paşa tarafından vakfedilen bir hamam kaydı yer almaz. Raif Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 239-240. Bu defter, önerimizi zayıflatırsa da daha net bir yoruma olanak verecek bir bilgi de içermez.

80 Özcan, “Lala Şahin Paşa,” 77-78.

81 Sevim ve Öcalan, “Lala Şahin Paşa Vakfiyesi,” 29.

82 Sevim ve Öcalan, “Lala Şahin Paşa Vakfiyesi,” 29.

edildiği üzere Lala Şahin Filibe'nin fethinde Meriç Nehri üzerine bir köprü yaptırmıştır. Bu köprü'nün fetih sırasındaki inşasından yola çıkarak Lala Şahin'in Kirmasti fethi sonrasında Kirmasti Çayı üzerine de bir köprü yaptırmış olduğu düşünülebilir. Ancak bu köprü Lala Şahin Paşa tarafından inşa edilmiş olsa dahi, vakfiye verisi bu köprü'nün külliye bünyesine dahil edilmediğini destekler.

O halde, Paşa'nın başta vakfiyesi olmak üzere yapılan kaynak taramaları ve alanda gerçekleştirdiğimiz arazi çalışmaları sonucunda, Kirmasti'de bulunan külliyesinin *cami* ve *zaviye* olmak üzere iki yapı şeklinde tasarlanmış olduğu, Lala Şahin'in ölümü sonrasında türbesinin oğullarından biri tarafından külliye bünyesine eklendiği kabul edilebilir.

Ortaya Çıkarılan Duvarlar ve Caminin Konumu

Alanda, türbenin ön kısmında başlatılarak kuzey yönünde minareye kadar uzanan ve batı yönüne doğru genişletilen (akarsuya doğru) düzensiz bir alan kazılmıştır (G.4-5). Rölöve planında kesik çizgilerle kırmızı olarak gösterilen bu alanda ortaya çıkarılan duvarlar ilk aşamada türbe ile minare arasında doğrudan bir bağ kurmaktadır (G.4, 6). Türbenin doğu duvarından başlatılarak ilerleyen ve türbe duvarının bir uzantısı olduğu anlaşılan 80 cm kalınlığındaki duvar, minare kaidesinin oturtulduğu temele teğet geçerek Lala Şahin Paşa ilköğretim okulunun istinat duvarına dayanmıştır⁸³. Türbenin batı duvarının uzantısı niteliğindeki 80 cm kalınlığındaki ikinci duvar ise minarenin kaidesinin oturtulduğu temele saplanmaktadır (G.7)⁸⁴. Bu şekilde türbe ile minare arasında kuzey-güney doğrultusunda uzanan yaklaşık 4,50x13,00 m ölçülerinde dikdörtgen planlı bir mekân karşımıza çıkar (G.8). Kazı sırasında çekilen fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla bu dikdörtgen alanın zemin döşemesinde, özellikle güney bölümünde büyük blok devşirme döşeme parçaları kullanılmıştır (G.8). Bu mekânın batı duvarına batı yönünde bitişik ve aynı doğrultuda uzanan 90 cm kalınlığında ikinci bir duvar kalıntısı gözlemlenmiştir (G.4)⁸⁵. Büyük bosajlı taşlarıyla dikkat çeken bu ikinci duvar ile birlikte bu kısımda 1,70 m kalınlığında bir duvar oluşturulduğu anlaşılır (G.4, 9-10). Bu oldukça kalın duvarın ekseninde, kapı olarak değerlendirilebilecek 1,18 m genişliğinde bir açıklık yer alır (G.6, 10-11). Açıklığa simetrik ve sözü edilen kalın duvara bitişik in-situ halinde 3,50 m aralıkla yerleştirilmiş, iki sütun kaidesi dikkat çeker (G.8- 11). Bunlardan daha iyi durumda olan kuzey yönündeki 40 cm çap ölçüsü verir. Sütunçenin alt kısmında bir bilezik bulunduğu ve kare bir kaideye oturtulduğu anlaşılır (G.11-12). Kazı alanında, bu sütunçelerle bağlantılı olabileceği düşünülen, biri sağlam, diğeri kırık olmak üzere, iki devşirme sütun başlığı da tespit edilmiştir (G.13).

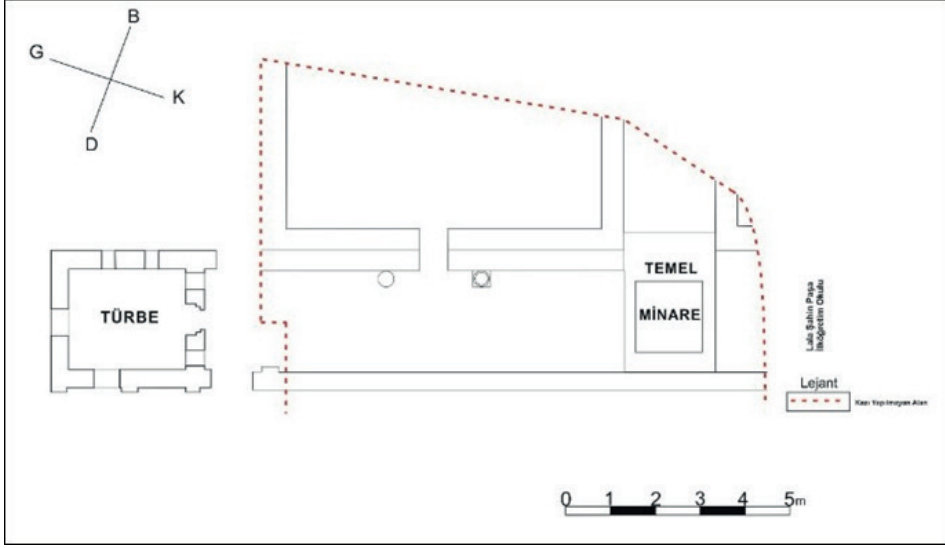
1,18 m genişliğindeki açıklıktan batı bölüme girildiğinde, doğu duvarının 15,00 m uzunluğunda olduğu bilinen bir mekâna ulaşılır (Çizim 1). Kazının tamamlanmamış olması mekânın diğer duvar uzunluklarını bilmemizi engeller. Mevcut verilere göre; açıklığın

83 Yapının geç döneme ait bir fotoğrafı, minareden okul duvarına saplanan bir kemer olduğunu gösterir. Ancak bu kemerin özgün yapıyla bir ilgisi olmadığı aşikârdır.

84 Bu duvarın kalınlığı 80 ila 83 cm arasında değişim gösterse de metin içerisinde yalnız 80 cm kullanılmıştır.

85 Bu duvarın kalınlığı 88 ila 90 cm arasında değişim gösterse de metin içerisinde yalnız 90 cm kullanılmıştır.

kuzeyindeki 6,90 m güneyindeki ise 6,95 m kadar devam eden ve bosajlı olduğu anlaşılan bu duvarlar köşelerde doksan derece dirsek yaparak Kirmasti çayının istinat duvarı yönüne doğru uzanmaktadır. Simetrik tasarlandığı anlaşılan mekânın kuzey duvarı yaklaşık 8,30 m, güney duvarı ise yaklaşık 4,00 m kadar açığa çıkarılmıştır. Güney bölümün sınırlı bir kısmının kazılı olması mihrap verisine ulaşılmaması engeller. Günümüzde otlarla kaplı bu alanın kazı sırasındaki fotoğraflarından zemininde kare biçimli tuğla döşemeye sahip olduğu anlaşılır (G.5, 9)⁸⁶.

Çizim 1: Kirmasti, Lala Şahin Paşa Cami Plan Rölövesi.

Yukarıda ayrıntılı olarak tasvir edilen yaklaşık 50-60 cm yüksekliğindeki bu duvarlar, cami olduğunu düşündüğümüz ve bugüne kadar hakkında tahmini yorumlar bulunan yapının konumuna yönelik en net verilerdir. Bu duvarlara göre cami, türbe ile minare arasında ve bu iki yapıya bitişik olarak konumlandırılmış ve nehir yönüne doğru genişleyecek şekilde yerleştirilmiştir. Ortaya çıkarılan duvarlar, bir kenarının uzunluğu 15,00 m olan, olasılıkla da dikdörtgen planlı bir harim ile doğusunda revak bulunan bir caminin varlığına işaret eder. Son cemaat yeri türbe ile minare arasında ve bu yapılara bitişik olarak tasarlanmıştır (Çizim 1). Ancak alanın sadece küçük bir bölümünün kazılması ve olasılıkla bir bölümünün de sel taşkınları sonucunda kayıp gitmiş olması harim mekânının boyutları, planı ve örtü sistemi hakkında daha net bilgi alınmasını engeller.

86 Harim olarak düşündüğümüz bölümün doğusunda, harimle aynı doğrultuda uzanan birbirine bitişik, bosajlı taşların kullanıldığı iki mekân daha tespit edilmiştir. İlk mekânın doğu duvarı 5,98 m güney duvarı ise yaklaşık 4,42 m kadar açığa çıkarılmıştır. İkinci mekân ise kazı fotoğraflarında daha net görülebilmektedir. İstinat duvarı yönünde kazı çalışmaları devam etmediği için bu mekânların boyutlarına yönelik verimiz yoktur. Birbirine bitişik iki oda şeklinde tasarlanmış oldukları anlaşılan bu mekânlar için ilk akla gelen, yukarıda da ifade edildiği gibi, medreseye ait mekânlar olabileceklidir.

Cami Restitüsyon Önerisi

Kazı sonucunda ortaya çıkan yapı kalıntısında 90 cm ve 80 cm olmak üzere iki farklı duvar kalınlığı dikkat çeker. Bunlardan 90 cm kalınlığında olanlar bosajlı taşla, 80 cm olanlar ise taş-tuğla almaşık şekilde örülmüş olup iki ayrı bölümde kullanılmışlardır (G.9, 14). Aynı yapı bünyesindeki iki ayrı kullanım, arşiv belgelerinin de işaret ettiği camideki onarımların mevcut duvarlar aracılığıyla okunabilmesini sağlar. Bu durumda akla gelen ilk soru, hangi duvarların daha erken tarihli olabileceğidir. Türbe ile minare arasında uzanan ve türbeyle bağlantılı olduğu anlaşılan 80 cm'lik duvarlar, kalınlık ve malzeme-teknik açısından türbe duvarlarıyla uyumludur⁸⁷. Bilindiği üzere taş-tuğla almaşık duvar örgüsü, yapının inşa edildiği erken döneme özgü bir kullanımdır. Bu nedenle de bu duvarların türbeyle yaklaşık aynı tarihlere ait oldukları kabul edilebilir. Sel taşkınlarıyla gerçekleşen zemin hareketliliği sonucunda defalarca hasar aldığı kaydedilen caminin suya yakın kısmında ise bosajlı taşların kullanıldığı bölüm yer alır. Alandaki bu konumu nedeniyle bosajlı taşlar, yapının sürekli elden geçen kısmıyla ilişkilendirilebilir. O halde ilk akla gelen, malzeme-teknik ve ölçü bakımından türbeyle uyum sağlayan ve yapının son cemaat yerine ait olduğunu düşündüğümüz 80 cm kalınlığındaki duvarların erken tarihli olduğu ve olasılıkla da yapının ilk inşa dönemini belgelediği, 90 cm kalınlığındaki diğer duvarların yer aldığı harimin ise bu kısma sonradan eklendiğidir⁸⁸. Ancak duvar kalınlıkları incelendiğinde, sözü edilen 80 cm'lik kalınlık erken dönemde inşa edilen Osmanlı yapıları genellemesine uymaz. Bilindiği üzere bu dönemde bir-iki örnek dışında 1,00 m'nin altında duvar kalınlığı bulunmaz (Tablo 1-Tablo 2). İlginçtir ki, bu düzenin dışına çıkan ve yapımızla uyum sağlayan tek örnek 82 cm'lik duvar kalınlığı Bursa Lala Şahin Paşa Medresesi'dir. Lala Şahin Paşa vakfiyesinden de anlaşılacağı üzere, yaklaşık aynı tarihlerde, aynı bani tarafından ayağa kaldırılmış olan bu iki yapının birbiriyle örtüşen duvar kalınlıkları, 80 cm kalınlığındaki duvarların yapının daha önceki dönemine ait olduğu önerisini destekler.

87 Türbe duvarlarının ölçüleri için bkz. Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 190-192.

88 Benzer şekilde bir ekleme I. Murad dönemindeki bir yapıda da karşımıza çıkar. Umurbey Hüdavendigâr Camisi bir Bizans yapısının revakına 12,35x11,40 m ölçülerinde bir harim bölümü eklenerek ayağa kaldırılmıştır. Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 359.

Tablo 1: Orhan Gazi ve I. Murad Dönemi Yapılarındaki Kubbe Çapı ve Duvar Kalınlıkları

Yapının Adı	İnşa Tarihi	Duvar Kalınlığı	Kubbe Çapı
Bilecik Orhan Gazi Cami	1324-59	1,05 m	9,50 m
Gebze Orhan Gazi Cami	1324-59	1,10 m	12,30 m
Yenişehir Pustınpuşbaba Zaviyesi	1324-59	1,14 m	9,36 m
Bursa Alaeddin Cami	1325	1,05-1,10 m	8,30 m
İznik Hacı Özbek Cami	1333-34	1,10 m	7,89 m
Bursa Lala Şahin Paşa Medresesi	1335-36	82 cm	6,10 m
Bursa Orhan Zaviyesi	1339	1,14 m	8,90 m
Bursa Orhan Hamamı	1339	1,29 m	12,00 m
Mudurnu Yıldırım Cami	1382	1,60 m	19,43 m (8 duvar payesi var)
Behramkale Hüdavendigâr Cami	1359-89	1,52/5 m	10,76 m
Bursa Kükürtlü Kaplıca Hamamı	1359-89	1,50 m	11,56 m
Bursa Hüdavendigâr Zaviyesi	1365	2,20 m	10,90 m
İznik Yeşil Cami	1378-92	1,60-1,72 m	10,98 m
Kemallî Aslıhan Bey Cami	1382	1,27 m	10,60 m
İznik Nilüfer Hatun İmaretî	1388	1,62 m	10,20 m
Tuzla Hüdavendigâr Cami	1366	90 cm	11,90 m (Kemerlere oturuyor)

Tablo 2: Orhan Gazi ve I. Murad Dönemi Düz Ahşap Tavanlı Camilerin Duvar Kalınlıkları ve Yapı Boyutları

Yapının Adı	İnşa Tarihi	Duvar Kalınlığı	Revak	Taşıyıcı Sayısı	Yapının Boyutu
Bolayır Gazi Süleyman Paşa Cami	1324-60	Özgün 90+ cm On.90 cm	Yok	Yok	9,05x10,75 m
Ezine Abdurrahman (Ulu) Cami	1324-60	1,84 m	Var 4 mermer sütun Ahşap tavan	4	17,90x17,61m
İzmit Orhan Gazi Cami	1324-60	1,05 m	Yok	4	13,27x18,85 m
Lâpseki Süleyman Paşa Cami	1324-60	1,05 m	Var/Yeni Ahşap tavan	4	17,00x15,30 m
Yarhisar Orhan Cami	1324-60	1,00 m	Yok	Yok	11,55x10,10 m
Karaca Bey Ulu Cami	1362-89	1,05 m	Var Ahşap tavan	12-Yeni	16,60x19,35 m
Ankara Ahi Elvan Cami	1413	1,00 m	Yok	12	15,68x21,77 m

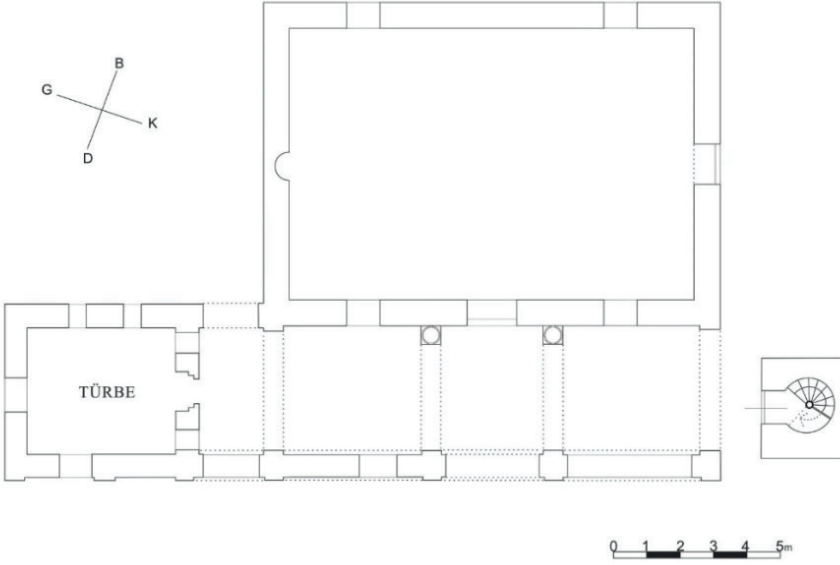
Bu öneriyi destekleyen bir diğer veri, bosajlı taşların kullanıldığı bölümün doğu duvarının taş-tuğla almaşık duvara bitleştirilmesiyle, yaklaşık 1,70 m kalınlığında yeni bir duvar oluşturulmasıdır (G.4, 10). Yukarıda bahsi geçen belgelerin ifade ettiği üzere, sel taşkınları sonucunda cami defalarca onarım geçirmiş, hatta 1787 tarihli onarımında adeta yeniden inşa edilmiştir. Olasılıkla tahrip olan kısım ayağa kaldırılırken, almaşık teknikteki duvarın batısına bosajlı taşlarla ikinci bir duvar örülmüş ve bu şekilde yapının ayakta kalan bölümüne de bir duvar güçlendirmesi yapılmıştır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken, sözü edilen 1787 tamirinde inşa edilecek duvarlar için belirlenen duvar kalınlığı ölçüsünün 1,14 m olmasıdır. Bu ölçü 90 cm kalınlıktaki bosajlı taşlarla uyum sağlamaz. Genellikle onarım ilkelerine bağlı kalındığı

düşüncesinden yola çıkılırsa bu uyumsuzluk, alanda sürekli tekrar eden toprak kaymasının oluşturduğu sonraki bir tahribat ve akabindeki tamiri akla getirir ki daha önce de vurgulandığı üzere caminin 1862, 1879 ve 1915 tarihlerinde tekrardan onarıldığı bilinir. 1915 tarihli arşiv kaydında, yapının bir süre harap kaldığının özellikle vurgulanması ise mevcut duvarların (90 cm'lik duvarlar) son tamire ait olduğunu düşündürür.

Türbe ile minare arasında, kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve yaklaşık 4,50x13,0 m ölçülerindeki taş-tuğla almaşık duvarlı revak olduğunu önerdiğimiz mekânda açığa çıkarılan en önemli bulgu, batı yönündeki kalın duvarın (1,70 m) ekseninde bulunan 1,18 m genişliğindeki açıklığa simetrik yerleştirilmiş sütun kaideleridir (**G.8**). Kapının iki yanında birer sütunçe olduğunu belgeleyen bu kaidelerden güney yönündeki alanın eski bir fotoğrafında net olarak görülürken, 40 cm çap ölçüsü veren kuzey yönündeki günümüzde de oldukça belirgindir (**G.8, 10-12**). Bu sütunçelerle ilgili bir diğer veri kazı ise alanındaki iki devşirme sütun başlığıdır. Ölçüleri sütunçeler ile uyumlu başlıklardan birinin ön kısmı bezemeli, arka kısmı tıraşlı, diğerinin ise tüm yüzeyleri bezemelidir. İkinci örneğin kenarındaki kısmi harç kalıntıları bu başlığın bir sütunçeye ait olduğu düşüncesini destekler niteliktedir (**G.13**).

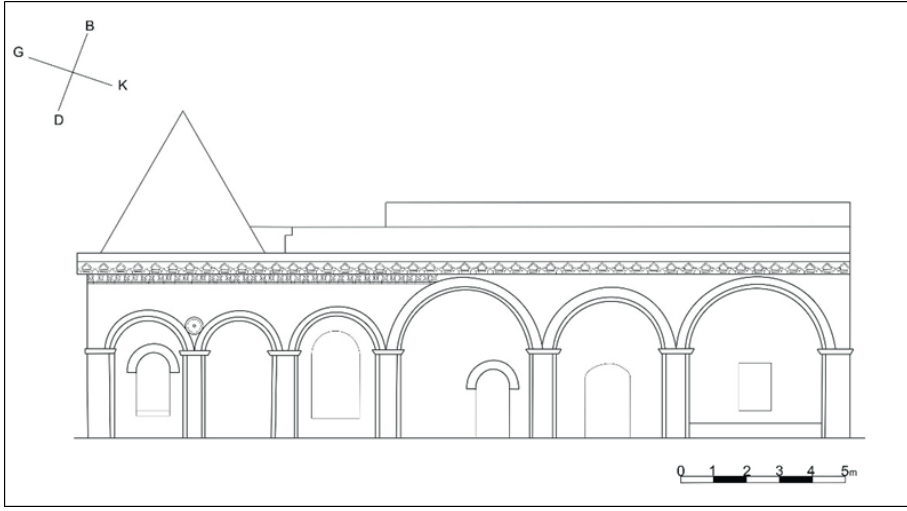
40 cm'lik çap ölçüleri nedeniyle taşıyıcı özelliği öne çıkan bu sütunçeler mekân tasarımının okunmasına olanak sağlar. Olasılıkla sütunçeler üzerine doğu-batı doğrultusunda atılan kemerlerle revak mekânı, eksenindeki daha dar olduğu anlaşılan, yanları kemerlerle dışa açılan üç birime ayrılmıştır. İki yan kemer, Tuzla Hüdavendigar Cami (1366) örneğinden yola çıkarak, harim doğu duvarının köşelerine denk gelecek şekilde sütunçelere simetrik yerleştirilen birer duvar payesi üzerine atılmış olmalıdır⁸⁹ (**Çizim 2**).

89 Tuzla Hüdavendigar Cami'sinin günümüzde ahşap tavanla örtülü son cemaat yeri, üç birimli mekân düzeni ve dışa açılan üçlü kemer tasarımı ile dikkat çeker. Revak yan kemerlerinin harim duvarındaki taşıyıcıları duvar payeleridir ve tüm kemerler -yapımızda da olduğu gibi- birer yastık üzerine oturtulmuştur.

Çizim 2: Kirmasti, Lala Şahin Paşa Cami Plan Restitüsyon Önerisi.

Revağın üç birimli olduğunu düşündüğümüz tasarımının cephe düzenine de yansıdığı öngörülebilir. Türbenin doğu cephesinin devam eden duvarı yüzeyindeki kemerli cephe kurgusunun yarım bir kemerle son bulması, kemerli düzenlemenin revak cephesi boyunca uzandığını düşündürür (G.15). Kemerli düzen devam ettirildiğinde ise iç mekândaki sütunçelerin karşılığında, eksende olması beklenen kemerle örtüşür. Bu şekilde revak cephesinde, eksende daha küçük bir kemerin bulunduğu üçlü bir kemer kurgusu olduğu önerilebilir. Cephenin eski bir fotoğrafında yarım kemer yayının bulunduğu duvardaki küçük kemer kalıntısı -olasılıkla da eksenden kuzeye kayık- sözü edilen kemer genişliğinin diğerlerinden fazla olduğu görüşünü destekler (G.16). O halde türbe cephesindeki kemerli düzenin, türbenin devamı niteliğindeki revak cephesinde, cami cephesini öne çıkaracak şekilde, iki yandaki daha büyük olmak üzere üç kemerli bir tasarımla devam ettiği sonucuna ulaşılır (Çizim 3). Bu kemerlerden türbe yönünden ilki, türbe cephesinde de olduğu gibi, cepheyi hareketlendiren yüzeysel niş şeklinde, diğer ikisi ise revak kemeri niteliğindedir. Türbe giriş mekânına bakan kemer açıklığının alt kısmı örülüdür (G.17). Bu nedenle de cami revak kemerinin de alt bölümü örül olduğu kabul edilebilir (Çizim 3). Nitekim daha önce de vurgulandığı üzere, bu hat boyunca taş-tuğla örgü temel seviyesinde devam etmektedir (G.14).

Çizim 3: Kirmasti, Lala Şahin Paşa Cami, Cephe Düzenlemesi Restitüsyon Önerisi.

Günümüzde türbe cephesi, saçak hattındaki kirpi saçak düzenlemesi ile son bulur (G.15,18). Ancak az önce bahsi geçen fotoğraf, türbe cephesinin kirpi saçak yerine küçük kemerlerin tekrarı şeklindeki bir saçak düzenlemesiyle sonlandırıldığı belgeler (G.16). Saçak hattındaki bu kemer düzeninin, Bursa Hüdevandigar Zaviyesi (vak. 1385) örneğinde de olduğu gibi, cami revak cephesi boyunca devam ettiği düşünülebilir⁹⁰. Bu fotoğrafta saçak hattı kemerlerinin altındaki Türk düğümü benzeri bezeme şeridi seçilememekle birlikte, mevcut bezeme devam ettirildiğinde cami cephesindeki büyük kemere saplanır (Çizim 3). Aslında bu problem, türbenin camiye eklendiği ya da bu iki yapının sonradan ilişkilendirildiği düşüncesini destekler.

Yukarıda sözü edilen ve bir pencere ya da küçük bir kapıya işaret eden revak cephesindeki küçük kemer başlangıcının varlığı da benzer bir düşünceyi akla getirir (G.16). Revak cephe eksenindeki kemer, revağın eksenindeki birime açıldığına göre, hemen yanındaki bu küçük açıklık, türbe ziyaretçileri için ayrı bir giriş şeklinde planlanmış olabilir. Böylelikle hem türbe önünde bir giriş mekânı, hem de türbe için camiden bağımsız bir giriş oluşturulmuş olur (Çizim 3). Türbe batı duvarının cami ile olan ilişkisi de bu noktada önemlidir. Buradaki duvar payesi üzerinde bulunan devşirme yastık, türbenin doğu duvarının olduğu gibi batı duvarının da bir kemerle camiye bağlandığına işaret eder⁹¹. Mevcut eski bir fotoğraf ile de bu görüş desteklenebilir

90 Erken Osmanlı döneminde saçak hattının, testere dişi/kirpi saçak yerine küçük kemerli bir düzenleme ile sonlandırıldığı en önemli örnek Bursa Hüdevandigar Zaviyesi'dir (vak. 1385). Bu yapı özelinde saçak hattındaki kemerli düzen, yapıda çalışan Bizanslı/Hristiyan sanatçılar ve yapının Balkanlarla olan ilişkisi ile açıklanmıştır. Sema Gündüz Küskü, "Erken Dönem Osmanlı Sultan Yapılarında Ortak Kullanımlar: Bursa, Edirne ve Balkanlardaki Mimari Örnekler Üzerinde Bir Değerlendirme," *III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu Bildirileri*, C.II, haz. Ü. Şenel (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Yayını, 2012), 130-133.

91 Nitekim Türbe cephelerinde karşımıza çıkan tüm kemerler birer devşirme yastık üzerine oturtulmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi Tuzla Hüdevandigar Camisi'nde de benzer bir uygulama dikkat çeker.

(G.19-21). Sözü edilen bu kemer ile türbe giriş mekânının, 1915 tarihli belgeden de varlığı öğrenilen, küçük bir hazireye açılması olasıdır. Ancak hazire olabileceğini düşündüğümüz, türbenin batısı ile caminin güneyinde bulunan alanın tamamı karo ile kaplanmıştı (G.21).

Toparlayacak olursak, üç birimli son cemaat yeri düzenlemesinde eksendeki bölüm daha dar tutulmuş, güneydeki bölüm ise türbenin giriş mekânı olarak tasarlanmıştır. Birer kemerle dışa açılan diğer iki birim caminin son cemaat yeri işlevini karşılayan revaklardır. Revak bölümünün kuzeyinde revak kurgusundan bağımsız ancak hemen yanında minare bulunur. Revak yan cephesinin bir kemerle minare yönüne açıldığı ve olasılıkla da özgün minare girişinin bu yönde (güney) bulunan bir kapı ile sağlandığı düşünülebilir⁹² (Çizim 2-3).

Yukarıda bahsi geçen insitu sütun kaidesinin kazı sırasındaki fotoğrafı, ilk aşamada sütunçelerin birer kaide veya seki üzerine oturtulmuş olduğunu akla getirirse de bu yükseltilerin kesin bir hat vermemesi önemlidir. Günümüzde alanın otlarla kaplı durumu nedeniyle taban algılanamasa da bir diğer fotoğraf, revak bölümdeki düz bir zemin döşemesini belgeler (G.5, 8). Sütunçelerin de bu zemine oturtulmuş olduğu, yine bu fotoğraf sayesinde ortaya çıkar. Bu durumda da revak zemin kotunun harimden yüksek olduğu ve revaktan harime bir basamakla inildiği anlaşılır (G.10). Muhtemeldir ki iç mekândan dışa doğru kazı yapılırken üst kottaki zeminin kapı önündeki bölümü, zeminin aynı kotta olduğu düşüncesiyle kısmen kazılmıştır (G.8,10). Kapı aralığında, tam basamağın olması gerektiği yerde bulunan insitu vaziyetteki büyük bir devşirme blok, basamak olarak kullanılmış olabilir (G.5,10). Revağın türbeye yakın bölümünün zemininde de yer yer büyük blok devşirme parçalar dikkat çeker (G.8,10)⁹³. Bu nedenle düşüncemiz, devşirme parçaların da döşeme olarak kullanıldığı revak zemininin düz uzanması ve revağın büyük ölçüde yeniden inşa edilen harimden bir basamak kadar üst kotta yer almasıdır.

Revaktaki kapı açıklığından bir basamakla inilen bosajlı taşlarla inşa edilmiş harimin boyutu bilinen tek duvarı, revak bölümüne bitleştirilen doğu duvarıdır (G.4). Daha önce de vurgulandığı üzere harimin 15,00 m uzunluğundaki doğu duvarı dışında güney duvarı 4,00 m, kuzey duvarı ise 8,30 m kadar açığa çıkarılmıştır. Güney duvarın ulaşılan 4,00 m'lik kısmında mihrap nişine yönelik bir bulgunun olmaması, bu duvar uzunluğunun 10,00 m'nin altında olamayacağına işaret eder. Bu durumda da en iyi ihtimalle mevcut duvarların işaret ettiği harim bölümü 10,00x15,00 m ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır⁹⁴. Bu duvarlar erken tarihli/özgün yapı ile aynı ölçülerde inşa edilmiş olabilir mi? Yaklaşık 13,00 m uzunluğundaki batı revak duvarı ile önerilen üç kemerli cephe tasarımı bu soruya bir cevap oluşturabilir. En basit şekliyle düşünüldüğünde, revak genişliği iç mekân genişliğini de

92 Günümüzde, minarenin 1823 yılında yeniden inşa edildiğini dile getiren kitabesi kuzey cephesinde, sonradan kapatılmış olan girişi ise batı cephesindedir.

93 Benzer şekilde Tuzla Hüdavendigâr Cami (1366) revağında büyük blok devşirme malzeme zemin döşemesi olarak kullanılmıştır.

94 Ayverdi gördüğü duvar kalıntılarında yola çıkarak caminin 10,00x10,00 m ölçülerinde olabileceğini dile getirmiştir. Krokide "mevcut duvar" olarak işaret edilen duvar ise güney duvardır. Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 190-191.

yaklaşık olarak verecektir. Bununla birlikte revak cephesindeki iki yan kemerin oturtulduğu payelerin harim dış duvarlarını belirlediği düşünülecek olursa, erken tarihli/öзgün yapı için 15,00 m'lik mevcut harim duvarının kuzey ve güney yönünden yaklaşık birer metre içeri alınması gerekir. Bu nedenle revakla birlikte tasarlanan iç mekânın kuzey-güney yönünde uzanan duvar ölçüsü yaklaşık 13,00 m olmalıdır. Yapının inşa edildiği dönem düşünüldüğünde en yaygın olarak karşımıza çıkan cami plan şeması önünde üç birimli son cemaat yeri bulunan tek mekânlı ve bu mekânı kubbe örtülü düzenlemelerdir. Bu nedenle, yukarıda önerildiği üzere üç birimli revak düzeniyle de desteklendiğinde cami için ilk akla gelen, harimin 13,00x13,00 m ölçülerinde kare planlı ve kubbe örtülü bir şemaya sahip olduğudur. Ancak 13,00 m kubbe çapı, tek kubbeli düzenleme için biraz büyüktür. Dönem örnekleri incelendiğinde, kubbenin direkt beden duvarları üzerine oturtulduğu yapılar içerisinde en geniş kubbe çapı 12,30 m ölçüsü ile Gebze Orhan Gazi Camisi'ne aittir (**Tablo 1**). Bu yapının duvar kalınlığı 1,10 m'dir. Tuzla Hüdavendigâr Cami ise 11,90 m kubbe çapı ve 90 cm duvar kalınlığı ile dikkat çeken bir diğer örnektir. Ancak bu yapıda kubbe, kabayonu taş duvar örgüsü içerisindeki sağır kemerlere oturtulmuştur. 12,00 m'lik kubbe çapına sahip diğer iki örnek ise hamam yapısına aittir ve bu iki hamamdaki duvar kalınlıkları ise 1,29 m'nin üzerindedir (**Tablo 1**). Bu örnekler içerisinde 19,43 m çapındaki geniş kubbesiyle farklılık yaratan yapı ise Mudurnu Yıldırım Camisi'dir. Ancak bu yapıda kubbe, duvarlara değil, sekiz duvar payesi üzerine oturtulmuştur. Buna rağmen yapıdaki duvar kalınlığı 1,60 m'dir (**Tablo 1**). Yapımızda ise revak bölümünün işaret ettiği üzere onarım öncesine ait duvar kalınlıklarının 80 cm olduğu kabul edilebilir. Dönem örnekleri dikkate alındığında 80 cm duvar kalınlığı kubbe örtü için oldukça ince, 13,00 m kubbe çapı ise ortalamanın üzerindedir. Bu ölçüler doğrultusunda erken dönem yapısının tek mekânlı ve kubbe örtülü olamayacağı anlaşılır.

Dönemin bir diğer uygulaması ise ahşap tavanlı düzenlemelerdir. 13,00 m'lik duvar uzunluğu, Orhan Gazi (1324-1359) döneminde yaygın olduğu anlaşılan ahşap tavanlı yapılarla boyut olarak uyum sağlar (**Tablo 2**). Ancak bu yapılarda da duvar kalınlıkları iki örnek dışında ortalama 1,00 m'dir. 1,00 metrenin altındaki duvar ölçüsüyle dikkat çeken tek yapı Bolayır Gazi Süleyman Paşa Camisi'dir. Ayverdi, yapının özgün duvarlarını 90 cm'den biraz daha kalın şekilde tanımlamıştır⁹⁵. Duvar kalınlığı dışında bu yapıyı diğer ahşap tavanlı örneklerden ayıran en önemli özelliği ise sütun veya paye gibi taşıyıcılarının bulunmamasıdır. 9,05x10,75 m ölçülerindeki bu yapıda ahşap tavan direkt duvarlar üzerine oturtulmuştur (**Tablo 2**)⁹⁶. Bu

95 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 44.

96 Y. Önge, XI-XV. yüzyıl ahşap tavanlarını değerlendirdiği çalışmasında "kısa kenarı en fazla 4-5 m ölçüsündeki dikdörtgen planlı hacimlerin üstü, bu boyutlarda kolaylıkla bulunabilen ağaçlardan elde edilen tabii malzeme, yani ahşap kirişler ile içeride yardımcı bir desteğe ihtiyaç göstermeksizin, doğrudan doğruya kapatılabilir." der. Yılmaz Önge, "Selçuklular ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar," *Atatürk Konferansları*, V, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971-72), 181. Ancak O. C. Tuncer Ahşap örtü sistemini değerlendirdiği çalışmasında çok daha uzun açıklığa sahip yapılardan ölçü vererek bahsetmektedir. "Çatı Makası" şeklinde tanımlamış olduğu taşıyıcısız ahşap tavan kullanımının görüldüğü örnekler arasında 9,40 m açıklığı ile Ankara Hacı İlyas Cami, 11,50 m açıklığı ile Ankara Hacı Musa Mescidi, 11,80 m açıklığı ile Ağaç Ayak Cami ve 12,80 m açıklığı ile Ankara Alaeddin Cami sayılabilir. Orhan Cezmi Tuncer, "Selçuklularda Ahşap Örtü," *Ulusal Kültür 2/6*, (1979): 152-153.

şekli ile cami, 1,00 m'nin altındaki duvar kalınlığına rağmen yaklaşık 11,00 m enindeki bir yapının taşıyıcı olmaksızın ahşap bir tavanla örtülebileceğinin işaretini verir. Duvar kalınlığı 1,00 m olan Yarhisar Orhan Camisinde ise bu ölçü 11,55 m'ye kadar çıkmaktadır (**Tablo 2**). Duvar kalınlığı en önemli belirleyici olsa da, Bolayır Gazi Süleyman Paşa Camisi örneği, 80 cm duvar kalınlığıyla erken dönem yapısının taşıyıcı olmaksızın ahşap tavanla örtülü olabileceğini belgeler. O halde mevcut veriler doğrultusunda önerilen, harimin yaklaşık 13,00x10,00 m ölçülerinde, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve duvarlara oturan ahşap tavan örtülü olmasıdır (**Çizim 2**).

Kazı sonrasında açığa çıkarılan bosajlı taş duvarlar ile zeminde taşıyıcı varlığına yönelik bir veri bulunmaması, onarım sonrasına ait harim düzenlenmesinde de ahşap örtünün duvarlara oturtulduğunu düşündürür. Bolayır Gazi Süleyman Paşa Camisi'nin onarımına ait duvarlarının 90 cm'lik kalınlığı ve ahşap tavanın bu duvarlar üzerine oturtulması bu düşüncüyü destekler (**Tablo 2**). Öyle anlaşılıyor ki 19. yy. onarımında tekrardan ayağa kaldırılan harim bölümü de erken dönem yapısı ile yaklaşık aynı ölçülerde yapılmış ve bağımsız taşıyıcı olmaksızın ahşap tavanla örtülmüştür.

Dönemin ahşap tavanlı örnekleri incelendiğinde yalnız iki yapıda revak düzenlemesi dikkat çeker. Bu iki örnekte de revak ahşap örtülüdür (**Tablo 2**). Örnek sayısı az olsa da, iç mekânının ahşap tavan örtüsü düşünüldüğünde yapımızda da revağın, tek taraflı kırma çatının bulunduğu ahşap bir örtüye sahip olduğu önerilebilir. Bu noktada dikkat çeken, daha önce de vurgulandığı üzere revak cephesinin taş-tuğla almaşık teknikle inşa edilmiş olmasıdır. Kâgir düzenleme ahşap bir tavanla örtülü olabilir mi? Bu bağlamda yapımızı ilişkilendirebileceğimiz tek örnek Ezine Abdurrahman (Ulu) Camisi'dir. 17,90x17,61 m ölçülerindeki harimin 4 ahşap direğin taşıdığı ahşap tavanla örtülü olan caminin son cemaat bölümü 4 mermer sütunla dışa açılan ahşap tavana sahiptir (**Tablo 2**). Bu yapı kâgir bir düzenlemenin ahşapla örtülü olduğu bilinen tek örnek olsa da yapımızdaki önerinin temellendirilmesi açısından önemlidir.

Toparlanacak olursa, kareye yakın dikdörtgen biçimli bir taban alanına sahip Lala Şahin Paşa Camisi, harim ve revak olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Yaklaşık 13,00x10,00 m ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı harimi, sütun ve paye gibi bağımsız taşıyıcı olmaksızın düz ahşap tavanla örtülüdür. Harimin doğusunda, doğu duvarı boyunca uzanan yine ahşap tavanlı ve tek yönlü kırma çatı ile örtülü revak düzenlemesi yer alır. Revak birer kemer ile güneyde türbeye, kuzeyde minareye açılır. Revağın güney birimi türbe için bir giriş mekânı olarak tasarlanmış, diğer iki birim ise birer kemer ile dışa açılmıştır. Revak cephesi iki yandaki daha büyük boyutlu olmak üzere üçlü kemer tasarımı şeklindedir. Bu kemerlerden ikisinin dışa açılmasına karşın, türbenin giriş mekânını oluşturan güneydeki bölüm duvarında küçük bir kapı yer alır. Bu şekilde türbenin doğu cephesi ile son cemaat yerinin doğu cephesi bir bütün olarak devam eder. Ancak türbe cephesindeki kemerler daha küçük, revak cephesindeki kemerler ise daha büyük boyutludur. Türbe cephesi saçak hattında bulunan küçük kemer dizisi şeklindeki saçak hattı düzeninin revak cephesi saçak hattında da

devam etmesi cephe bütünlüğü açısından önemlidir (**Çizim 2-3**). Kirpi saçak muhtemeldir ki bir onarım sonrasında türbe cephesine eklenmiştir.

Revağın güney duvarı ekseninde harim giriş kapısına simetrik yerleştirilen birer pencere düzenlemesi olasıdır. Bu pencerelere simetrik, harimin akarsuya bakan batı duvarında da eksene simetrik birer pencere olması beklenir. Harimin güney duvarı ekseninde ise mihrap nişi yer alır. Ayverdi, türbe mihrabından yola çıkarak güney duvarın 42 derecelik bir sapmayla güneydoğu yönüne kaymış olduğunu dile getirmiştir⁹⁷. Bu durumda da 30,5 derece olması beklenen mihrap nişi bu yapı için olasılıkla alanın topografyası nedeniyle biraz daha doğuya kaymış olmalıdır. Caminin kuzey duvarında, mihrap ile aynı aksta, olasılıkla külliye'nin diğer yapısı olan zaviye, sonraki dönemde ise medrese ile ilişkilendirilebilecek bir diğer giriş kapısı daha yer alır.

Sonuç

Lala Şahin Paşa'nın bilinen ilk resmi görevi, Orhan Gazi'nin oğlu Murad'a *Lala* tayin edilmesidir. Bu sultan döneminde aynı zamanda vezir makamına da oturan Lala Şahin, Osmanlı devlet yönetiminde devşirme kökenli olup da *Paşa* unvanı kullanan ve hanedan üyeleri dışında beylerbeyi olarak göreve getirilen ilk kişidir. Paşa'nın günümüze ulaşan kitabesi bulunmasa da vakfiyesinde kendisi için seçmiş olduğu *büyük emir* sıfatı dikkat çekicidir. İlginçtir ki, Lala Şahin'in görevde bulunduğu dönemin sultanları Orhan Gazi ile I. Murad'da kitabelerinde *büyük emir* şeklinde anılmışlardır. Şahin Paşa'nın dönem sultanları ile aynı sıfatı kullanabilmesi, kuruluş aşamasındaki devlet düzenine işaret edebileceği gibi, Paşa'nın güçlü bir devlet adamı olduğu düşüncesine de bir gösterge olarak okunabilir. Paşa'nın vakfiyesindeki bir diğer özel kullanım ise *kumandan* ibaresidir. Orduların başında bulunduğunu vurgulayan bu ibare, Paşa sıfatı gibi, Lala Şahin'in 1348 öncesinde vezir mertebesine getirilmiş olduğu düşüncesini destekler. Bu durumda da hanedan dışından bir kişi olarak Lala Şahin, Orhan Gazi döneminde *Lala-Vezir*, I. Murad döneminde ise *Beylerbeyi-Vezir* konumlarıyla, devlet kademesinde dönemin en önemli görevlerinde bulunan, vakfiyesiyle de bunu ilan edebilen güçlü bir kişilik olarak tarihe geçer.

Lala Şahin Paşa, sözü edilen her iki sultan döneminde de önemli yapılar ayağa kaldırmıştır. Paşa'nın vakfiyesinde "...*Kirmasti kasabası dâhilinde inşa eylediği cami ve zaviye.*" şeklinde işaret edildiği üzere, kendisine mülk olarak verilen Kirmasti'de cami ve zaviyeden oluşan bir külliye inşa ettirmiş olduğu açıktır. Türbesi, Lala Şahin'in ölümü sonrasında, olasılıkla oğullarından biri tarafından külliye bünyesine eklenmiştir. Araştırmacılar tarafından külliyeeye dahil edilen, ancak günümüze ulaşmayan hamamın daha sonraki bir dönemde ihtiyaca binaen Lala Şahin tarafından kent merkezine yakın bir noktaya inşa edilmesi, kendisine atfedilen köprü'nün ise kentin fethi sırasında Lala Şahin tarafından yaptırılmış olması olası görülür. Medrese hakkında yeni bulgulara ulaşıncaya kadar önerimiz, zaviyenin bir süre sonra, muhtemeldir ki mimarisi de değiştirilerek, medrese işleviyle kullanılması yönündedir. Bu külliye'nin önemi, ilk kez bir Osmanlı vezirinin kendisine mülk olarak verilen yerleşimde böyle

97 Ayverdi, *İstanbul'un Mi'mari Çağının Menşei*, 190.

bir imar girişiminde bulunmuş olmasıdır. Ancak Paşa'nın dönem içerisindeki özel konumuna işaret eden en önemli mimari faaliyeti külliyesi değildir. Şahin Paşa başkent Bursa'da iki yapı ayağa kaldırmıştır. Bu yapılardan ilki, Şahin Paşa'nın Lala-Vezir olduğu dönemde inşa ettirdiği kale içindeki Lala Şahin Medresesi'dir. Hepsi günümüze ulaşamamış olsa da, 1348 yılı öncesine ait diğer altı medreseden dördü Sultan Orhan, diğer ikisi ise oğlu Süleyman Paşa tarafından inşa edilmiştir. O halde Osmanlı'da hanedan dışından medrese inşa ettiren ilk kişi Lala Şahin Paşa'dır. Üstelik bu medrese, Orhan Gazi'nin medresesi gibi başkent Bursa'da, sur içerisinde ve saraya olukça yakın bir konumda bina edilmiştir. Paşa'nın başkent Bursa'daki ikinci yapısı ise bir handır. Bezir/Demir Hanı olarak bilinen, ancak günümüze ulaşmayan bu yapının varlığı ve Lala Şahin Paşa'ya ait olduğu sicil kayıtlarından anlaşılır. Tarihi bilinmeyen bu yapının, Paşa'nın Vezir-Beylerbeyi konumuna geldikten sonra, gücünün doruğundayken yaptırıldığı önerilir. Nitekim bu han, başkent Bursa'da ve sultanlar tarafından belirlenen kentin ticaret merkezinde yer almaktadır. Sonraki dönemlerde sultanlar dışında güçlü vezirlerin de bu bölgede hanlar inşa ettirecek olması, Lala Şahin'in böyle bir geleneğe öncülük ettiğini düşündürür. Bu durumda, Lala Şahin Paşa'nın dönem sultanları ile birlikte başkent Bursa'da, üstelik *sultani* denilebilecek noktalarda, medrese ve han ayağa kaldırması, kullandığı unvanı gibi siyasi gücünün somut göstergeleri olarak değerlendirilebilir.

Kirmasti Çayı'nın hemen kenarında, şehre hâkim bir noktada, yalnız türbe ve minaresiyle ayakta olan külliyein bulunduğu alanda bazı duvarlar tespit edilmiştir. Mustafakemalpaşa Belediyesi tarafından 2016-2017 yıllarında gerçekleştirilen, ancak yarım bırakılan bir kazı çalışması sonucunda ortaya çıkarılan bu duvarlar, ilk aşamada türbe ile minare arasında doğrudan bir bağ kurmaktadır. Yaklaşık 50-60 cm yüksekliğindeki duvarlar, bugüne kadar hakkında tahmini yorumlar bulunan caminin konumuna yönelik en net verilerdir. Bu duvarlara göre cami, türbe ile minare arasına ve bu iki yapıya bitişik olarak konumlandırılmış ve nehir yönüne doğru genişleyecek şekilde yerleştirilmiştir.

Cami harim ve revak olmak üzere iki bölümden oluşmuş, yapının kentle doğrudan bağlantı kurabilen tek cephesi doğuda bulunduğu için ise revaklı giriş bu cephede tasarlanmıştır. Mevcut veriler, yaklaşık 13,00x10,00 m ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı harimin, sütun ve paye gibi bağımsız taşıyıcı olmaksızın düz ahşap tavanla örtülü olduğuna işaret eder. Harimin doğu duvarı boyunca uzanan ve devşirme sütun başlıklı sütunçeler üzerine doğu-batı doğrultusunda atılan kemerlerle üç birime ayrılan revak mekânı, yine ahşap tavanlı ve tek yönlü kırma çatı ile örtülüdür. Revak cephesi iki yandaki daha büyük boyutlu olmak üzere üçlü kemer tasarımı şeklinde dışa açılır. Olasılıkla türbenin eklenmesi sonrasında bu kemerlerden türbenin giriş mekânını oluşturan güneydeki büyük kemer yüzeyine doğrudan türbeyle bağlantı kuracak küçük bir kapı açılmıştır. Revağın doğu duvarı ekseninde, iki sütunçenin arasında harimin ana giriş kapısı, caminin kuzey duvarı eksenine ise, olasılıkla zaviyeyle doğrudan ilişkilenecek bir diğer kapı bulunmaktadır. Caminin saçak hattı, döneminin yaygın kullanımı olan testere dişi düzenlemesi yerine küçük kemer dizisi şeklinde sonlandırılmıştır.

Sonuç olarak Lala Şahin Paşa, devlet kademesindeki görevleri ve her ne kadar çoğu günümüze ulaşamamış olsa da patronluğundaki yapılarıyla birçok ilke imza atmış, döneminin hanedan dışındaki en önemli siyasi-askeri kişiliklerindedir. Külliyesi bünyesindeki camisinin restitüsyon önerisi ise vakfiyesi aracılığıyla varlığı öğrenilen yapının bilinmeyen mimarisine belli bir oranda ışık tutmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I (1243-1453)*. Ankara: Barış Yayınevi, 1999.
- Aşık Paşazade. *Osmanoğulları'nın Tarihi*. Hazırlayan Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç, İstanbul: K Kitaplığı, 2003.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *İstanbul Mi'mari Çağının Menşei. Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri. Ertuğrul, Osman, Orhan Gaziler, Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid 630-805 (1230-1402) İ.* İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1989.
- Boran, Ali. *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001.
- Cezar, Mustafa. *Mufassal Osmanlı Tarihi, Resimli-Haritalı. C.1*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.
- Çağaptay, Suna. "Devşirilen Başkent: Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa'ya Yeniden Bakmak." *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*. Editör Y. Özbek ve A. Budak, 9-50. Konya: Litera-Türk 2020.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. C.1*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.
- Daş, Ertan. *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınevi, 2007.
- Demir, Soner. "Erken Osmanlı Mimarisinde Tuğla Kullanımının Cepheler Üzerinden Değerlendirilmesi." *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, Editör Y. Özbek ve A. Budak, 95-122. Konya: Litera-Türk Yayınları, 2020.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Hazırlayan A.S. Güneyçal Aydın. Ankara: Kitapevi Yayınları, 2002.
- Gökbilgin, Tayyip M. "Murad I. Tesisleri ve Bursa İmareti Vakfiyesi." *Türkiye Mecmuası* X, (1953): 217-234.
- Gündüz Küskü, Sema. "Bursa Orhan Zaviyesinin Cephe Düzenlemeleri ve Çevre Kültürlerle İlişkileri." *Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu (8-10 Nisan 2011) Orhan Gazi ve Dönemi*, Editör İ. Selimoğlu, 524-554. Bursa: Gaye Kitapevi, 2011.
- Gündüz Küskü, Sema. "Erken Dönem Osmanlı Sultan Yapılarında Ortak Kullanımlar: Bursa, Edirne ve Balkanlardaki Mimari Örnekler Özelinde Bir Değerlendirme." *III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu Bildirileri*, C. II, Hazırlayan Ü. Şenel, 130-153. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Yayını, 2012.
- Hoca Sadettin Efendi. *Tacü't Tevarih I*, Çeviren İ. Parmaksızoğlu. Eskişehir: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.

- Kaplanoğlu, Raif. "1455 ve 1530 Tarihli Tahrir Defterlerine Göre Osman Gazi, Orhan Gazi ve I. Murad Devri Vakıfları." *1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları*, Editör O. Kaplanoğlu, 205-240. İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2014.
- Kaplanoğlu, Raif. *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*. Bursa: Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 1996.
- Karakaya, Enis. "Lala Şahin Paşa Külliyesi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 78-79. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.
- Kepecioğlu, Kamil. "Lala Şahin Paşa." *Bursa Kütüğü 4*, Hazırlayan H. Algül, O. Çetin, M. Hızlı, M. Kara, A. Yediyıldız, 141-142. Bursa: Bursa Kitaplığı, 2010.
- Kiel, Machiel. "Balkanlar'ın Osmanlı İmparatorluğu'yla Bütünleşmesi 1353-1453." *Türkiye Tarihi (1071-1453) Bizans'tan Türkiye'ye I*, Editör K. Fleet, Çeviren A. Özdamar, 178-233. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Kiel, Machiel. "Niş." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 147-149. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007.
- Mehmed, Neşri. *Kitab-ı Cihan-nüma, Neşri Tarihi I*. Hazırlayan F.R. Unat ve M. A. Köymen, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Mehmed, Süreyya. *Sicill-i Osmani 5*, Hazırlayan N. Akbayar, Ak. S. A. Kahraman, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Oruç Bey. *Oruç Beğ Tarihi, Osmanlı Tarihi 1288-1502*. Hazırlayan Necdet Öztürk, İstanbul: Çamlıca, 2008.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Çeviren F. Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Ousterhout, Robert. "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture." *Muqarnas* 12, (1995): 48-63.
- Önge, Yılmaz. "Selçuklular ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar." *Atatürk Konferansları V*, 179-196. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971-72.
- Özcan, Abdülkadir. "Lala Şâhin Paşa." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 77-78. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.
- Refik, Ahmed. *Meşhur Osmanlı Kumandanları*. Hazırlayan Yaşar Çalışkan, İstanbul: 2013.
- Sevim, Sezai ve Hasan Basri Öcalan. "Lala Şahin Paşa Vakfiyesi." *Osmanlı Kuruluş Dönemi Bursa Vakfiyeleri*, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2010a: 25-33.
- Sevim, Sezai ve Hasan Basri Öcalan. "Sultan Orhan Vakfiyesi." *Osmanlı Kuruluş Dönemi Bursa Vakfiyeleri*, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2010b: 35-40.
- Solakzade Mehmed Hemdemi Çelebi. *Solakzade Tarihi I*. Hazırlayan Vahit Çabuk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Soydan, Elif. "Bani Olarak Lala Şahin Paşa ve Mimari Faaliyetleri." Yüksek Lisans tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2019.
- Tanman, Baha. "Erken Osmanlı Mimarisinde Üslup Etkileri." *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, ed. Y. Özbek ve A. Budak, 339-378. Konya: Litera-Türk 2020.
- Tuğlacı, Pars. *Osmanlı Şehirleri*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985.
- Tuncer, Orhan Cezmi. "Selçuklularda Ahşap Örtü." *Ulusal Kültür 2/6*, (1979): 152-162.
- Turgut, Vedat. "Vakıf Belgeleri Işığında Umur Bey ve Lala Şahin Paşa'nın Menşei ve Osmanlılar ile İttifakı'na Dair." *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies XLVII*, (2016): 1-38.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit. *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2001.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında bir Mukaddime ile Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İstanbul’un Fethine Kadar.” *Osmanlı Tarihi I*, 8. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- Yaşayanlar, İsmail. “Kirmasti (Mustafakemalpaşa) Lâlâ Şahin Paşa Medresesi.” *Bursa: Bursa Araştırmaları* 38, (2012a): 8-10.
- Yaşayanlar, İsmail. “19. Yüzyılda Kirmasti (Mustafakemalpaşa) Kazası’nın Sosyo-Ekonomik Durumu.” Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2012b.
- Yavaş, Doğan. “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mustafakemalpaşa’da İmar Faaliyetleri.” *Uluslararası III. Mustafakemalpaşa Sempozyumu, 13-15 Mayıs 2016, I*, Editör S. Sevim, M. Eren, M. Çubukçu, H. Ersöz, 13-22. Bursa: Mustafakemalpaşa Belediyesi, 2016.
- Yılmaz, Hakan. “Osmanlı Bürokrasi Tarihinin İlk ve En Önemli Müesseselerinden Biri Orhan Gazi Tarafından Kirmasti’de Kurulan İlk Osmanlı Arşivi.” *Uluslararası III. Mustafakemalpaşa Sempozyumu, 13-15 Mayıs 2016, I*, Editör S. Sevim, M. Eren, M. Çubukçu, H. Ersöz, 369-389. Bursa: Mustafakemalpaşa Belediyesi, 2016.
- Yılmazyaşar, Hasan. “Orhan Gazi Döneminde İznik Kenti ve Mimarisi.” Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2003.
- Yılmazyaşar, Hasan. “Bursa’dan Kosova’ya: Hüdavendigâr Dönemi (I. Murad) Osmanlı Mimarisi.” Doktora tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 2017.

Görsel 1: Lala Şahin Paşa Külliyesi, genel görünüm (Foto. S. Gündüz Küskü, 2019).

Görsel 2: Lala Şahin Paşa Külliyesi, genel görünüm (H. Ersöz Arşivi, 1935).

Görsel 3: Okulun oturtulduğu istinat duvarları (Foto. S. Gündüz Küskü, 2019).

Görsel 4: Kazı alanı (Foto. Mustafa Gürelli, 2016).

Görsel 5: Kazı alanının son durumu (Foto. S. Gündüz Küskü, 2019).

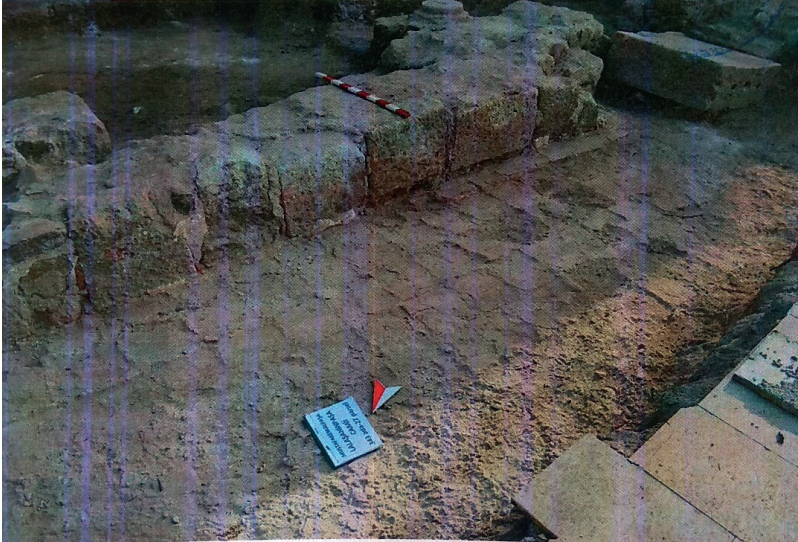
Görsel 6: Kazı alanı ve minare (Foto. Mustafa Gürelli, 2016).

Görsel 7: Minare temeline saplanan duvar (Foto. S. Gündüz Küskü, 2019)

Görsel 8: Revak olduğu düşünülen bölüm (Foto. Mustafa Gürelli, 2016)

Görsel 9: Bosajlı taşlar ve harim bölümü zemin döşemesi (Bursa Koruma Kurulu Arşivi, 2015).

Görsel 10: Kapı açıklığı ve açıklığa simetrik iki sütun kaidesi (Bursa Koruma Kurulu Arşivi, 2015).

Görsel 11: Daha iyi durumdaki sütun kaidesi (Bursa Koruma Kurulu Arşivi, 2015).

Görsel 12: Sütun kaidesinin son durumu (Foto. S. Gündüz Küskü, 2019).

Görsel 13: Kazı alanındaki sütun başlıkları (Foto. E. Soydan 2019).

Görsel 14: Taş-tuğla almasıık duvar kalıntıları (Foto. S. Gündüz Küskü, 2019).

Görsel 15: Türbe doğu cephesi (Foto. Halit Ersöz-Murat Çubukçu).

Görsel 16: Türbe'nin eski bir fotoğrafı
(Salt Araştırma, Harika-Kemali Söylemezoğlu Arşivi, 1916).

Görsel 17:Türbe giriş mekânındaki kemer (Foto. E. Soydan, 2019).

Görsel 18: Türbe doğu cephesi şacak hattı (Foto. E. Soydan, 2019).

Görsel 19: Türbe'nin eski bir fotoğrafı (Salt Araştırma, Harika-Kemali Söylemezoğlu Arşivi).

Görsel 20: Türbe'den hazireye açılan kemerin yastığı (Foto. S. Gündüz Küskü, 2019).

Görsel 21: Türbeden hazirenin bulunduğu bölüme bakış (Foto. S. Gündüz Küskü, 2019).

